

Avrupa Birliği Sürecinde Dinî Kurumlar ve Din Eğitimi: Almanya Modeli*

RECAİ DOĞAN
PROF. DR., ANKARA Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
e-posta: rdogan@divinity.ankara.edu.tr

abstract

This article deals with the analysis of the structure of religious institutions in Germany. German religious institutions are analysed in terms of their status, legal positions, and functions. Since Germany is a country consisting of various states, each state may have their own rules in regard to religious institutions. In this context, after introducing brief information concerning German educational system, religious education practices in each German state are discussed focussing on their models and status and then, regional differences observed are presented. Religious education at the levels of basic education and middle education, religious education at the level of gymnasium is discussed and information about faculty of theology, higher institutions of theology and church-based religious schools is given. Religious education for Moslim students in this country including the courses they take is addressed following a historical perspective.

key words

Religious Education, Religious Institutions, EU Process, Germany.

Giriş

Almanya bir orta Avrupa ülkesidir. Resmi adı Federal Almanya Cumhuriyeti (Bundesrepublik Deutschland) olup Anayasa'nın 20. maddesinin 1. fıkrasına göre "Federal Alman Cumhuriyeti, demokratik ve sosyal bir federe devlettir." ve 16 federal eyaletten oluşmaktadır. Nüfusu 82.6 milyondur ve nüfusunun yaklaşık %9.2'sini yabancılar oluşturmaktadır.¹ Almanya'da her eyaletin ayrı bir anayasası, başkenti, hükümeti, bakanlıkları, yönetim kurumları, kadroları ve bütçeleri vardır ve yönetim özgürlükleri bulunmaktadır. Ancak bu

* Bu makale, 17-19 Kasım 2009 tarihleri arasında İSAV tarafından düzenlenen Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi adlı sempozyumda sunulan tebliğin genişletilmiş halidir.

1 Bkz. İstatistiksel veriler www.die.gov.tr ve www.remid.de'den alınmıştır.

özgürlükler, yalnız Federal Anayasa'nın, federal devletin görevleri olarak belirlediği konularda kısıtlanır. Bu federal yapıda bütün ülke bir Federal Cumhurbaşkanı ve bir Federal Başbakan'a bağlıdır. Federal Almanya Cumhuriyeti'nin başkenti Berlin'dir. Eyaletler arasında uygulamalarda bazı farklılıklar olsa da siyasi ve ekonomik açıdan bir bütünlük gösterirler.²

Almanya, Avrupa'da tarihsel süreç içerisinde Avrupa'nın siyasi, kültürel, ekonomik yapılanmasına ilişkin tüm süreçlerde olumlu veya olumsuz olarak yer almış ve halen de bu etkinliğini devam ettiren bir ülkedir. Almanya, Avrupa'da laiklik ve din eğitimi yaklaşımlarında ortada yer alan bir yaklaşımı benimsemiştir. Nüfusunun üçte biri Protestan, üçte biri Katolik ve geriye kalan kısmı ise diğer din ve inanç veya inançsızlık gruplarından. Fakat buna karşın siyasi gelenekte etkin bir şekilde din çatışmalarının yaşanmaması ve soruna -en azından Protestan ve Katoliklik açısından- "çözülmüş" gözü ile bakılması onun başarılı bir örneği ifade ettiği olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple, Avrupa Birliği sürecinde Almanya'daki dini kurumların ve din eğitiminin yapısı, işleyişi önem arz etmektedir.

Bu makalede betimsel olarak Almanya'daki mevcut olan dini kurumlar, bunların hukuki ve mali statüsü, diğer kamu kurumları içindeki yeri, din/i eğitim-öğretim faaliyetleri, genel eğitimle ilişkisi, farklı dinlere mensup olanların söz konusu hakları kullanma şartları, Almanya'daki Dini Kurumlar ve Okulda Din Eğitim-Öğretimi olarak iki temel başlık altında incelenmiştir. Makale, sempozyumun ana konusuyla irtibatlandırılmaya çalışılan genel bir değerlendirmeyi de içeren sonuç kısmıyla tamamlanmıştır.

Almanya'da Dini Kurumlar

Almanya'daki dini kurumları ve diğer din ve inançların Federal Anayasa'da belirtilen kişi hak ve hürriyetlerini kullanabilme şartlarını anlayabilmek için, öncelikle bu ülkedeki dini cemaatler için mevcut anayasal çerçeveyi bilmek gerekir. Çünkü, her ne kadar bireysel olarak kişiler birçok haklara sahip olsalar da, bunun yanı sıra özellikle dinle ilgili bazı hakların elde edilmesi, ülkenin resmi makamlarınca dini bir cemaat olarak kabul edilmeye doğrudan ilişkilidir. Çünkü, Devlet-din ilişkisi sonucu ortaya dini kurumlar çıkmaktadır.

Almanya dini cemaatlere yaklaşımında geçmişte esnek ve uyuma elverişli yapılar oluşturmuştur. Bu durum ise, Almanya'da ıslahat döneminden beri bu ülkedeki iki büyük mezhebin birbirine karşı üstünlük elde edememiş olmaları, yani Otuz yıl Savaşları'nda yaşadıkları dehşetlerin ardından 1648

2 Geniş bilgi için bkz. İrfan Başkurt, *Federal Almanya'da Din Eğitimi*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s.21-22.

yılında yapılan Westfalya Barış Anlaşması'nda bir uzlaşma ve din özgürlüğü sistemi üzerinde anlaşan aşağı yukarı eşit güce sahip Roma-Katolik ve Protestan cepheler olarak birbirinin karşısında durdukları tarihi gerçeğine borçludur. Hiçbir mezhep mensubu, yörede hakim olan inanca katılmaya zorlanmayacaktı. İnsanlar daha çok göç etme hakkına sahiptiler veya özel alandaki vicdan özgürlüğü içinde evdeki ibadetini yapabilecektiler.³ Bu tarihi gelişme aynı zamanda Alman milliyetçiliğinin asla bir Hıristiyanlık adlandırmasıyla belirgin bir bağlantı kuramamasına da katkıda bulundu. Bu nedenle, Alman olmakla otomatik olarak bir kiliseye mensup olunmamaktadır. Bu inanç belirsizliği 1949 Alman anayasasının Almanya'da devlet dininin olmadığını ve dini cemaatlerin faaliyetlerini yürürlükteki yasalar çerçevesinde kendi başlarına yönetmeleri gerektiğini söyleyen 140.⁴ maddesini de yansıtmaktadır. Bununla prensipte devlet ile dini cemaatler arasında açık bir ayırım öngörölmüş olmasına rağmen, eğer dini cemaat bir kamu tüzel kişiliği olarak tanınmış ise bunlar birbiriyle bir işbirliği ilişkisi içine girebilirler.

Anayasa 1949'da yürürlüğe girdiğinde 1919 Weimar İmparatorluk Anayasası'na göre tüzel kişilik haklarına sahip⁵ olan bütün dini cemaatlerin bundan böyle de bu tüzel kişiliklerini sürdürebileceklerini öngörüyordu. Bu çerçevede Almanya'da Federal Anayasa'nın 140. maddesine göre dini cema-

3 Arnd Uhle, *Stat-Kirche-Kultur*, Berlin 2004, s.109.

4 Weimar İmparatorluk Anayasasının 137. ve 1949 Federal Anayasa'nın 140. maddesi şöyledir: "Devlet kilisesi yoktur. Dini cemaatler oluşturma özgürlüğü korunmuştur. Devlet sınırları içerisinde dini cemaat kurmada sınırlandırma yoktur. Her dini cemaat kendi işlerini, herkes için geçerli olan kanunlar çerçevesinde kendi başına düzenler ve yönetir. Görevlilerini devletin veya yerel yönetimlerin etkisi olmaksızın kendisi görevlendirir. ...Dini cemaatler, şimdiki kadar buldukları statüde, kamu hukukunun bir parçası olarak kalırlar. Diğer dini cemaatler, eğer tüzükleri ve sayıları açısından süreklilik arz ediyorlarsa, müracaatları durumunda dini cemaat olma hakkını elde edebilirler. ... Kamu hukukunun üyesi olma hakkını elde etmiş dini cemaatler eyalet kanunları çerçevesinde vergi alabilirler."

5 Anayasanın 140. maddesine göre ilgili anayasa maddesine göre dini cemaat olarak kabul edilenler aşağıdaki kamu tüzel kişiliği haklarına sahiptirler:

1. Dini cemaatler için kilise vergisinin devlet tarafından alınması,
2. Memur çalıştırma ehliyeti, yani kamu tüzel kişileri, kamu hizmetinde çalışan memurlarla eşit olan memurlar çalıştırabilirler,
3. Gençliği Tehdit Edici Yazılar Federal Kontrol Dairesi'nde üyelikleri bulunur,
4. Sosyal yardım işleri ve gençlik yardımlarında bağımsız kurum olarak tanınırlar,
5. İmar planlarının çıkarılması esnasında dini amaçlı kullanılacak binaların yapılacağı yerleri belirlerler,
6. Birçok vergi muafiyetine sahiptirler,
7. Kurumların haklarıyla bağlantılı olarak, örneğin askeri din hizmetleri alanında veya devlet okullarında anayasanın 7/3. maddesine göre dini cemaatlerin temel ilkelerine uygun olarak devlet tarafından verilen mezhebe yönelik din derslerinde devlet ile dini cemaatlerin birlikte çalışabilecekleri daha başka ortak konular da ortaya çıkar. Bkz. Thomas Lemmen, *Muslimen in Deutschland Eine Herausforderung für Kirche und Gesellschaft*, Baden-Baden 2001, s.183.

at kabul edilenler Roma-Katolik Kilisesi, Protestan Kilisesi ve Yahudi kültür cemiyetleridir. Burada söz konusu olanlar Protestan eyalet kiliseleri, Katolik piskoposluklar ve Yahudi kültür cemiyetleriydi.⁶ Bu arada 1949 Anayasasının kabulünden sonra, büyük kiliselerden başka diğer dini cemaatler de Almanya'nın bir veya daha fazla eyaletinde bu şekilde resmen tanınmaktadırlar. Örneğin bunlar birçok serbest kilise, eski Katolik kilisesi, Mormonlar ve Rus Ortodoks kilisesi gibi büyük gruplar ve de Berlin Fransız kilisesi (Kalvinist kilisesi) veya Hamburg'daki denizciler kilisesi gibi küçük gruplardır.⁷ Bu anlamda Almanya'da Yahudi cemaatinin haricinde kamu tüzel kişiliği olarak tanınan dini cemaatlerin çoğu geniş anlamda Hıristiyanlık tarafındaki cemaatlerdir.

Gerçekten tarihi açıdan bakıldığında Yahudiler Almanya'da Hıristiyan olmayan en eski dini cemaati temsil etmektedirler. 20. yüzyılın başlarına kadar Yahudilerin yasal statüsü, onların Almanya'da Weimar Cumhuriyeti'ndekine benzer şekilde aynen büyük Hıristiyan mezhepleri gibi bir kamu tüzel kişiliğine tanınan ayrıcalıklardan istifade edebileceği kadar iyileştirildi. Nasyonal sosyalizm travmasının ardından 1949 anayasası da Yahudilere bu hakları tanıdı. Federal Almanya Hükümeti ayrıca 2003'te Almanya'daki Yahudilerin merkez konseyi ile bir devlet sözleşmesi imzaladı. Bu sözleşmeye göre Almanya'daki Yahudilerin temsilcisi olarak bu konseye yılda üç milyon Avro yardım yapılması teminatı verildi. Başbakan Schröder sözleşmenin imzalanması esnasında Yahudi cemaatini "Alman toplumunun canlı ve göz ardı edilemeyecek bir parçasıdır"⁸ şeklinde değerlendirdi. Doğu Avrupa'dan gelen aşırı göçten dolayı merkez konseyinde temsil edilen Yahudi cemaatinin sayısı tekrar 105.000 kişiye ulaştı. Buna ilave olarak Yahudi dini yasaları anlamında dini statüleri belirsiz olan ve çoğunluğu göçmenlerden oluşan 80.000 kişilik bir grup daha mevcuttur.⁹ Böylece Yahudilik, Alman toplumunda sağlam ve saygın bir yere sahiptir. Çünkü, Bavyera eyaleti eski Kültür Bakanı Monika Hohlmeier'in dediği gibi Yahudi kültür cemiyetleri hiç tartışmasız anayasa taraftarı¹⁰ olarak kabul edilmektedirler ve kamu tüzel kişiliği haklarının tamamından eksiksiz faydalanmaktadırlar.

Almanya'da Hıristiyanlık ve Yahudilik haricindeki diğer büyük dini gruplar ise, Avrupa'ya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük sayıda gelen göç-

6 Ancak, bu konuda hukukçuların genel görüşü, buradaki din ve dini cemaat kavramlarının bütün din ve cemaatler için de geçerli olduğu yönündedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Cemal Tosun, *Almanya'da İslam Din Dersleri* (Yayınlanmamış rapor), Ankara 2000, s.95 vd.

7 Bkz. www.agpf.de

8 Bkz. www.heute.de

9 Bkz. www.remid.de

10 Bkz. www.spiegel.de

menlerin dinleridir. Bunlar, Almanya'da %4lük oranıyla Müslümanlar¹¹, yaklaşık, 100.000 Hindu ve 200.000 Budist'tir - ki bunların çoğu Budizm'e geçen Almanlardır. Yine bunların yanında diğer bir grup da, özellikle son 20-30 yıldır büyük kiliselerden ayrılan ve hiçbir kiliseye mensup olmayan ve böylece aynı şekilde tüzel kişi statüsünün imtiyazlarından istifade edemeyen büyük bir insan grubu da bu sistemde yeterince temsil edilememektedir.

Almanya'daki Hıristiyan olmayan bütün azınlıklar için anayasal olarak din özgürlüğu geçerlidir, yani inançlı kişi inancının gerektirdiği ibadeti hiçbir engelle karşılaşmadan yerine getirebilir (Federal Anayasa madde 4)¹². Ancak bazı hakların kullanılabilmesi için de Anayasa'nın 140. maddesinde belirtilen dini cemaat olma hakkını elde etmek gereklidir. Weimar İmparatorluk Anayasasının ilgili paragrafları, iki büyük mezhebin her birinin bünyesinde nüfusun %50sini üye olarak barındırdığı bir dönemde ortaya çıkmışlardır. Hıristiyan olmayan azınlıklar belirtildiği üzere Yahudilerden oluşuyordu ki, onlar da o tarihteki nüfusun sadece yaklaşık %1ini oluşturuyordu. Bugün, yani hemen hemen yüz yıl sonra durum tamamen değişmiştir. Almanya'da Hıristiyan olmayan dini cemaatlerin durumunu anlayabilmek için, Devletin dini cemaatlere karşı takındığı sistemin hala Almanya'daki güncel dini duruma uygun mu? sorusunun cevabında yatmaktadır.

Almanya'da bir grubun dini cemaat olması bugün ancak mahkeme kararı ile mümkündür. Federal Anayasanın 140. maddesinde (Weimar İmparatorluk Anayasasının 137. maddesinin 5. paragrafının 1. ve 2. fıkralarıyla bağlantılı olarak) "durumları ve üye sayıları itibariyle süreklilik teminatı verdikleri takdirde müracaat etmeleri halinde bütün dini cemaatlere aynı haklar verilmelidir" denilmektedir. Anayasadaki "tüzükleri ve sayıları açısından süreklilik"ten ne anlaşılması gerektiği kısmı bugün tartışılmaktadır. Hukukçulara göre, bir dini cemaatin gerçek anlamda dini cemaat olarak muhatap kabul edilmesinin bazı şartları vardır. Bunlardan en önemlileri belli çoğunlukta bir üyeyi temsil etmeleri ve süreklilik göstermeleridir. Ancak, belli çoğunlukta üyenin en azı veya en çoğu belli değildir. Yine süreklilik için ne kadar süreden beri var olması gerektiği de belirlenmemiştir. Düsseldorf İçişleri Bakanlığı bu konuda 30 yılı aşmış olmanın gerektiğini ileri sürmüştür. Bu konuda 10 bin ila 80 bin arasında görüş belirtenler de olmuştur; fakat bu konuyu düzenleyen Weimar İmparatorluk Anayasasının 137. maddesinde yukarıda maddede de görüldüğu üzere sayı

11 Bkz. www.remid.de

12 İlgili madde şöyledir: *Madde 4: a. "Din ve vicdan hürriyeti ile dini ve dünyevi fikir hürriyetine dokunulamaz. b. Dinin serbestçe icrası teminat altındadır. c. Hiç kimse harp zamanında vicdanına aykırı olarak silahlı hizmete zorlanamaz."*

belirtilmemiştir. Bu iki husus sürekli tartışılan ama anayasal ve yasal bir belirleyici olmadığı için hakimlerin içtihadına bırakılan hususlardır. Bu konudaki önemli bir tartışma da, dini cemaatin gerçek üyelerden mi oluşmak zorunda olduğu yoksa, dernekleri temsil eden bir üst veya çatı örgütünün de dini cemaat olarak kabul edilip edilemeyeceğidir. Bu hususta da içtihat farklılıkları vardır.

Dini cemaat olma konusunda en çok tartışılan konulardan biri de, dini cemaat olmak için kendisini diğerlerinden farklı kılan dini özelliklerin bulunup bulunmayacağıdır. Bu konuda da ortak bir ifade yer almamaktadır. Pratikte ortaya çıkaracağı zorluklardan hareketle, diğerlerinden farklı olduğunu ortaya koymanın gerekliliğini savunurken, bunun şart olmadığını ileri sürenler de bulunmaktadır.¹³ Bütün şartları yerine getirirse bile bir cemaatin kabul edilip edilmemesi sonunda mahkemenin kararına kalmıştır.

Almanya'da yaşayan dini gruplar Anayasa'nın ilgili maddesince dini cemaat kabul edilmek ve kamu tüzel kişiliği haklarından yararlanmak için mahkemeye başvurumaktadırlar. Özellikle Budistler cemaatlerinin geniş çapta resmen tanınmasına çalıştılar. Almanya Budist Cemaati 1985 yılında kendilerine tüzel kişilik haklarının tanınması için Baden-Württemberg Kültür Bakanlığına müracaatta bulundu. Fakat Budizm'in Almanya'da anayasa tarafından talep edilen "süreklilik teminatını" yerine getirip getirmediğinin, yani Budizm'in bir dini cemaat olarak Almanya'da uzun vadeli bir perspektife sahip olup olmadığının belli olmadığına işaret edilerek Budistlerin bu istekleri reddedildi ve dilekçeleri şimdilik rafa kaldırıldı.¹⁴ Yine Yehova Şahitleri Berlin Yüksek İdare Mahkemesi'nde kamu tüzel kişiliği olarak tanınmak için uğraştılar.¹⁵

Almanya'daki Hıristiyan olmayan dini cemaatlerden bahsedildiğinde insanların aklına hemen Müslümanlar gelmektedir. Bu nedenle, burada Müslümanların durumuna daha ayrıntılı değinmek gerekir. Bu hususun anlamı şüphesiz göçün ve buna bağlı olarak bugün Avrupa'da yaşayan Müslümanların sayısının hızla artmasından kaynaklanmaktadır. Batı Avrupa'daki Müslümanların sayısının yaklaşık 15 Milyon olduğu tahmin edilmektedir. Sadece Almanya'da geçen kırk yıl içinde Müslümanların sayısı ikiyüz kat arttı. 1961 yılında Almanya'da 15.000 Müslüman yaşarken bugün Almanya'daki Müslümanların sayısı yaklaşık 4 milyondur ve bunlardan

13 Daha geniş bilgi için bkz. Tosun, a.g.r., s.100-101.

14 www.payer.de/neobuddhismus/neobud0101.htm

15 Bkz. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 24.03.2005. Yehova Şahitlerinin bundan önceki başvurusu mahkemece 1997 yılında da, seçimlere katılmadıkları dolayısıyla demokratik bir düzeni desteklemedikleri için reddedilmiştir. Bkz. Tosun, a.g.r., s.103.

500.000 kişi Alman vatandaşıdır.¹⁶Almanya'nın durumunda özellikle ekonomik mucize ve buna bağlantılı olarak yurt dışından alınan işçiler göçün artışını olumlu yönde etkiledi. Göçmenlerin büyük çoğunluğu Türkiye kökenliydi. Almanya'ya göç eden Türkler Almanya'daki bütün Müslüman nüfusun yaklaşık 2/3'ünü teşkil etmektedir. Bu nedenle, Almanya'daki İslam belirgin bir şekilde Türkiye'deki İslam'ın rengine büründü.

Birçoğu dini inançlarını yaşamaya devam etmek isteyen göçmen Müslümanlar için devlet içinde temsil edilme sorunu ortaya çıktı. Resmi yapıların oluşturulmasıyla birlikte devlet organlarıyla daha iyi ilişki kurulabileceğine inanılıyordu.¹⁷ İlk göçmenlerin Almanya'da kuracakları İslam organizasyonları için tercih etmek zorunda kaldıkları yasal kuruluş şekli tescilli derneklerdi. Daha sonraki dönemde İslam derneklerinin bir araya geldikleri ve gittikçe daha güçlü şekilde ortak bir kurumsallaşmış platform oluşturmaya çalışan konfederasyonlar oluştu. İslam kuruluşların tüzel kişilik haklarının verilmesi konusundaki müracaatlarında da aynı yol izlendi. Resmi makamların burada da "süreklilik teminatı" konusunda büyük şüpheleri vardı. Ayrıca müracaatta bulunan kuruluşların gerçekten Müslüman çoğunluğunu temsil edip edemeyeceğinin belli olmadığı itirazında da bulunuldu. Müslümanlar adına bu müracaatı 50li yıllarda Alman Müslümanlar Birliği, Sünni Müslümanlar adına en son 1994 yılında İslam Kültür Merkezleri Birliği ve Federal Almanya İslam Konseyi yaptılar. Bu müracaatlardan henüz hiçbirine olumlu bir cevap verilmedi.¹⁸ Devletin burada istediği, büyük kiliselerde olduğu gibi bir tek sorumlu muhatap bulmaktır. Fakat Sünni Müslümanlar yüzyıllardan beri kiliselerdekine benzer yapılar oluşturmadılar ve Almanya'da da böyle bir yapı oluşturmayacaklar gibi görünüyor. Ayrıca böyle bir yapı İslam'ın çoğulcu yapısına uygun görünmüyor. Çünkü burada yaşayan Müslümanlar dini yaşama ve inanç anlayışı konularında birbirinden ol-

16 Faruk şen-Hayrettin Aydın, *İslam in Deutschland*, Münih 2002, s.2.

17 Müslümanlar için Almanya'da en büyük güçlüklere biri ibadethane yapımıyla ilgili sorundur. Almanya'da dini cemaat olarak kabul edilmiş olanlar, kendi ibadethaneleriyle ilgili bütün haklarından yararlanabilmektedirler. Almanya'da Müslümanlar, sanayi bölgelerine sürülmeden bir atasözü haline gelen "arka bahçe camilerini" terk etmek istiyorlar. Ama Almanya'da henüz hiçbir İslam kuruluşu kamu tüzel kişiliği olarak tanınmadığı için kiliselerin yaptığı gibi bunların henüz meskun mahallelerde cami inşa etme hakları yoktur. Fakat yine de yerel düzeylerde bu tür sorunlar için çoğu kez çözümler bulunmakta ve şehir merkezlerinde de git gide tipik camiler inşa edilmektedir. Ama camilerin inşa edildiği mahallelerde buraların İslamlaşmasından korkan resmi daireler ve mahalle sakinleri de çoğu kez cami yapılmasına itiraz etmektedir. Bu nedenle, Alman mahkemelerinde cami inşaatıyla bağlantılı birçok dava açılmıştır. Berlin'deki şehitlik Camii buna örnek verilebilir. Caminin minareleri planda belirtilenden 8,50 metre ve kubbesi 5 metre daha yüksek yapıldığı için Berlin İmar Dairesi inşaatı durdurdu ve bu yasak ancak bir para cezası ödendikten sonra kaldırıldı. Minare olmasına rağmen bu camide resmi izin olmadan ezan sesinin dışarıya verilmesi yasaktır, çünkü tüzel kişilik statüsü olmadan camide müezzinin ezan okuma hakkı yoktur.

18 Lemmen, s.187.

dukça farklı bir yapıya sahiptirler ve bu farklılıkların birçoğu da etnik-kültürel kökenlidir. Ama yinede büyük İslam kuruluşları devlete "bir" muhatap gösterebilmek için şimdilerde bir uzlaşma süreci içinde bulunmaktadır. Ama bu girişimin başarılı olup olmayacağını zaman gösterecektir. İslam cemaati içinde çabucak yeni bir parçalanmaya yol açabilecek birçok farklılıklar da bulunmaktadır. Bu durumda diğer bir alternatif de çeşitli İslam kuruluşlarının her birini ayrı ayrı tüzel kişi olarak tanımaktır. Böylece en azından tüzel kişi olarak tanınan cemaatler arasında Müslümanların oluşturduğu büyük bir birliğe oranla daha homojen bir grubun oluşması sağlanabilir. En azından mecburen Sünni ve Şiiilerin ayrı ayrı tanınması gerekebilir.

Almanya'da ilginç bir gelişme de Alevilerde meydana gelen gelişmedir. Almanya Aleviler Cemaati kısa süre önce "Alevilik, Almanya'da bir inanç ve yaşam grubu" başlıklı yazısıyla içinde Aleviliğin temellerinin anlatıldığı bir tür kuruluş belgesi yayımladı. Uzmanlar tarafından bilimsel ve yasal açıdan incelendikten sonra 2005 yazında Berlin'in ardından Kuzey Ren-Westfalya, Hessen, Bavyera ve Baden-Württemberg eyaletleri de Aleviliği tek başına bir din öğretisi olarak tanıdılar.¹⁹Bu durum ise, Alevilerin de kamu tüzel kişiliği olarak tanınmaları yolunda atılmış önemli bir adım olabilir.

İslami Cemaat'in içeriği bir dernekten daha fazla olduğu için Alman Dernekler Yasası anlamında bir derneğin sadece geçici bir çözüm olacağına dikkat çekilmekte ve Alman toplumunda bir tüzel kişi olarak hareket edebilmek için evvela böyle bir yapının varlığının gerekli olduğu söylenilmektedir.²⁰ Bu nedenle, 26 ve 27 Şubat 2005 tarihlerinde İslam Konseyi ve Müslümanlar Merkez Konseyi bir yıl içinde uzlaşmaya uygun bir yapı oluşturmak amacıyla diğer bazı federasyonlarla Hamburg'ta bir araya geldiler.²¹Başka toplantılar da planlanmıştır ve yakında bir Almanya Şura'sı kurulabilir.²²Şubat ayında yapılan bu toplantıya katılanlar arasında İslam Kültür Merkezleri Birliği, Hessen İslam Cemaati, Hamburg ve Aşağı Saksonya Şuraları ve Baden Württemberg İslam Cemaati bulunuyordu.²³Anlaşılan odur ki, Alman Devleti, İslam organizasyonlarını ortak bir kuruluş oluşturma çalışmalarında etkilemeye çalışmakta ve İslam kuruluşlarını aşağıdan yukarıya doğru kendi etrafında organize etmeye uğraşmaktadır. Durumun ne olacağını zaman gösterecektir.

19 www.islam.de

20 Bkz. Lemmen, s.52.

21 Rheinischer Merkur, 28.07.2005.

22 Bu şura henüz takip edebildiğim kadarıyla gerçekleşmemiştir.

23 Frankfurter Allgemeine Zeitung, 08.02.2005.

Kilise/ler

Almanya'da iki mezhebi yapısıyla (Roma-Katolik ve Protestan) ağırlığı olan din, Hıristiyanlıktır. Dolayısıyla Almanya'daki en önemli dini kurum da Kilise'dir. Kiliselerdeki ağırlık ise, belirtildiği üzere nüfusunun üçte birini oluşturan Roma-Katolik Kilisesi ile bir diğer üçte birlik bölümünü oluşturan Protestan Kilisesidir. Bu iki mezhebin dışında temsil edilen bağımsız, hür kiliselerin ve diğer Hıristiyan cemaatlerin sayısı düşüktür.

Almanya'nın siyasi-idari örgütü bu ülkede kiliselerin statüsü için önemli bir esastır. Almanya'nın hukuk sistemi kiliselere imtiyazlı bir statü tanımaktadır. Gerçekte bu statü, hukuki iki parametreye dayanır.

1. Federal Anayasa,

2. Bölgelerin dini çoğunluğuna göre devlet-kilise ilişkileri yönünden değişen Eyalet Anayasaları²⁴.

Yukarıda dini cemaat olma kısmında da belirtildiği üzere, Federal Anayasa kiliselere "gerek dernekler gerekse kamu hukuku birlikleri" yasasına göre oluşum imkanı vermektedir. Federal Anayasa'nın 4. maddesi, belirtildiği gibi "Devlet Kilisesini" tanımayıp Weimar İmparatorluk anayasasınının 136, 137, 138, 139 ve 141. maddelerini ve özellikle devletle kilisenin ayrılığını tamamlayarak din ve vicdan hürriyetini kuvvetlendirmektedir. Ancak Federal Anayasa'nın 4. maddesince bir Devlet Kilisesi olmamasına karşın, kiliseler resmen tanınmış ve onlara ekonomik ve sosyal yönden normal sivil derneklerden çok farklı bir statü de tanınmıştır. Dini bir kurum olarak kilise kamu tüzel kişiliği haklarını sonuna kadar kullanmaktadır. Kiliselerin ekonomik ve sosyal önemi bunun göstergesidir. Eyalet Anayasalarında ise, durum daha da belirginleşmektedir. Çünkü Almanya'da -özellikle Berlin ve Bremen başta olmak üzere- kilise ve eyaletler arasındaki ilişki anayasaların dışında konkordato ve antlaşmalarla düzenlenmiştir. Bu antlaşmalarda Katolikleri, Vatikan Devleti temsil eder. Katoliklerle yapılan en büyük konkordatolar, 1924'te Bayern ve 1933'te Vatikan ve Hitler tarafından Alman Reiche' ile imzalanan konkordatolardır (Reichskonkordat). Bu açıdan Katolik kiliselerinin hukuki

²⁴ Federal Anayasanın ilgili maddesi uyarınca örneğin Hessen eyalet anayasasında devlet-kilise ilişkisi özetle şöyle düzenlenmiştir: Hessen eyalet anayasasınının 48,49 ve 50. maddeleri Devlet ile Kilise, dini ve dünyevi cemaatler arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenlemektedir. Özetle, devletin dini yoktur. Her türlü dini cemaatleşme serbesttir. Dini cemaatler ve kiliseler, genel kanunlara uymak şartıyla kendi işlerini bağımsız olarak yürütülürler. Devlet gibi, kiliselere, dini ve dünyevi cemaatler diğerlerinin işlerine karışmazlar. Anayasanın 51. maddesi ise, kilise ve dini ve dünyevi cemaatleri tanımlamaktadır: Kiliseler, dini ve dünyevi cemaatler, şimdye kadar olduğu gibi, kamu hukuku açısından tüzel kişilik olarak kalırlar. Diğer dini ve dünyevi cemaatlere de, tüzükleri, sayıları ve süreklilikleri yeterli olduğu sürece aynı hukuki kişilik verilebilir. Kilise, dini ve dünyevi cemaat oluşturmada sınırlama yoktur. Çok sayıda kamu-hukuksal cemaatlerden oluşmuş çatı örgütleri de kamu hukuksal tüzel kişiliktir. Hukuki tüzel kişiliği tanınmış kilise ve dini ve dünyevi cemaatler kanunların ön gördüğü vergiyi alabilirler. Bkz. Tosun, a.g.r., s.51.

durumları her zaman bu konkordatolarca düzenlenmektedir. Protestan Kilisesi ise esas olarak 1948'de kurulan "Almanya'daki Protestan Kilisesi (EKD) ile 1949 yılında yapılan konkordatoadaki düzenlemelerle hukuki statüleri belirlenmiştir. Protestan kilisesinin eyaletlerle daha sonra çeşitli konu ve alanlarda yaptığı konkordatolar 1948 tarihli konkordatonun çerçevesinde yapılmıştır.²⁵ Federal ve eyalet anayasaları ve bunların dışında konkordato ve antlaşmalarla hem Katolik hem de Protestan kiliseleri varlıklarını koruma, din eğitimi vb. açılardan oldukça imtiyazlı bir durumdadırlar. Kiliselerin Anayasayla kendilerine verilen kamu tüzel kişiliği haklarını nasıl kullandıklarının bazı örnekleri şunlardır.

Kilise ile Devlet arasındaki ilişkinin en önemli yönü, Weimar İmparatorluk anayasasından devralınan 137/6. maddeye göre Almanya'da kiliseler devlet yardımıyla vergi koyma hakkına sahiptirler. Bu hak kiliselerle imzalanan sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir. Kilise vergisi, kiliselerin temel gelir kaynağını oluşturmaktadır. Bu vergi bütün kilise derneklerinin kendi bünyelerinde üyelerinden aldığı aidatlardan ayrı bir vergidir, onunla karıştırılmamalıdır. Almanya'da vaftiz edilmiş her vatandaş Kilise vergisi ödemekle mükelleftir. Ancak kişi resmi bir makam önünde dinden çıktığını açıklarsa vergi ödeme yükümlülüğünden kurtulur. Eyaletlere göre değişik oranlarda olmak üzere Kilise, gelir vergisi üzerinden "Kilise Vergisi" alır. Bu oran %8-9 civarındadır. Bunun yanı sıra, eyaletlere göre değişen gayri menkul vergi ve kilise Parası adıyla para toplama hakları vardır. Devlet tarafından konulan kilise vergisi, kiliselere iki büyük avantaj sağlamaktadır. Biri vergiyi tahsil etmesi, diğeri ise devletin vergi toplama işini üzerine alması daha düşük bir masrafla gerçekleşmektedir. Şayet bu görevi kiliseler yerine getirmiş olsaydı görevlendirme masrafı olarak toplanan tutarın %20'si kaybolacaktı. Kilise Vergisi Maliye Bakanlığınca toplanır ve Kiliseye devredilir. Bakanlıkça toplanan para Roma-Katolik ve Protestan Kilisesine temsil oranlarına göre pay edilir.²⁶

Kilise'nin devletten gelen kilise vergisi dışında da önemli gelir kaynakları bulunmaktadır. Örneğin özel olarak yapılan bağışların hesabı bilinmeyip bölge kiliseleri ve piskoposluklara göre değişmektedir. Kilisenin bütün bu gelirlerine karşın, diğeri bütün ihtiyaçları neredeyse tamamen devlet bütçesinden karşılır. Mesela din görevlilerinin²⁷ ve mahiyetindekilerin maaşları, bina-

25 S. Hayri Bolay-Mümtaz'er Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Merkez İmam-Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, Ankara 1995, s.70.

26 Bolay-Türköne, s.70.

27 Almanya'da eyaletlere göre kilise görevlilerin aldığı maaşlar değişmekle birlikte mesela Köln'de bapiskoposun aldığı maaş, üst düzey devlet görevlisi maaşına göre hesaplanır ve çıplak maaş

larının bakım ve onarımı, büyük toplantıların düzenlenmesi, kilisenin açmış olduğu özel okullardaki öğretmenlerin maaşları vb. de devlet bütçesinden ödenir.

Kilise'nin önemli etkisinin ortaya çıktığı alanlardan biri örgün eğitimidir. Almanya'da -aşağıda ayrıntılı olarak anlatılmıştır- yüksek din eğitim-öğretim kurumlarının tamamı kiliseye bağlıdır. İlk ve orta kademedede ise kilisenin kendisine bağlı özel okul açma yetkisi vardır. Resmi okullardaki mezhebe dayalı din dersinin öğretim programından, öğretmen tayinine kadar sorumluluğu kiliseye aittir. Yine ana okullarının neredeyse tamamı kiliselerin açmış oldukları okullardır. Bu özet bilgiler dahi, kilisenin genel eğitimden hiç de uzak olmadığını ve onu şekillendirmede etkili olduğunu göstermektedir. Kilise'nin eğitim süreçlerine yoğun ilgi göstermesinin sebebi, kendisini Hz. İsa'nın mesajını insanlara ulaştırmakla sorumlu tutmasıdır. Bu nedenle kilise, çocukların eğitimini hem bir görev hem de bir sorumluluk olarak görür. Kilisenin eğitime olan ilgisi üç ana sebebe dayandırılır:

1. Kilise kendi eğitim kurumlarıyla genel eğitimin bir parçası durumundadır. Bu sebeple, kilisenin aldığı pedagojik kararlar, içinde yer aldığı genel eğitim sistemini etkiler.

2. Kilise, kendisini tüm insanlıktan sorumlu gördüğü için, toplumsal güçlerin çatışmasında bir konsensüs oluşturmaya ve insani çözümler üretmeye katkıda bulunacaktır. Bu sebeple, kilisenin kendi eğitim faaliyetleri dışında, genel toplumsal eğitim faaliyetlerine katkıda bulunması son derece önemlidir.

3. Kilise'nin İncil'deki mesajı insanlara ulaştırma görevi ve insanların seküler hayat şartlarında kendi inançlarını tek başlarına savunabilmeleri ancak eğitimle mümkündür.²⁸

Kilisenin okul kurma ya da resmi okullarda din dersini yürütme arzu ve isteği yukarıdaki maddelerle temellendirilmektedir. Katolikler için okul, "inançın bütün insanlığa ve milletlere iletilmesi için özellikle ailede ve okulda inancın yaşanması, yorumlanması ve delillendirilmesi gerekir." Protestanlar için de okul, misyonerlik çalışmalarının bir bölümüdür. Okulda İncil okunarak, Hıristiyanlık ruhu teşvik edilerek ve Kilise için yeni insanlar kazanılarak bu görev yerine getirilir.

Yürürlükteki yasaya göre, kiliseler orta düzeyde bilinmeyen bir işveren kuruluşu rolünü oynuyorlar. Federal Anayasanın 136. maddesi ve Weimar İmparatorluk Anayasasının devamını tamamlayan 140. maddesine göre ki-

²⁸ 885 Avro'dur. Normal piskoposlar ise 6258 Avro maaş alırlar. Bkz. *Statistisches Jahrbuch für die BRD*, Wiesbaden, 1998, s.72.

28 Bolay-Türküne, s.74.

liseler "kamu hukuk sendikaları" olabilirler. Katolik ve Protestan Kiliseleri çalışma yasasının kendilerine sunmuş olduğu bu haktan yararlanmışlardır. Neredeyse devletten sonra ikinci işveren konumuna gelmişlerdir ve kiliseler bir işveren sektörü gibi algılanmaktadırlar. Federal Anayasa'nın 137/3. maddesi kiliselere bu konuda "özerklik" vermektedir: "Her kilise veya kült kendi işlerini bağımsız olarak düzenler ve yönetir." Ve bununla beraber özerklik "herkes için geçerli yasalarla sınırlıdır." Ancak kanun koyucu, bazı kanunları uygulamada kiliseleri dışarıda bırakan bir seri tedbirler almıştır ki, bu ayrıcalıklı tedbirler kiliselerin açtıkları firmaları birer "dini firma" haline getirmektedir. Kiliselerin özerk olması ferdi çalışma hukukunda birtakım oldu bitti zorlamalar yol açmaktadır. Örneğin kiliseye ait bir firmada çalışan kimse kilisenin temel öğretisi ile çelişen bir aile hayatı yaşıyorsa veya kürtajı savunuyorsa kendisine haber verilmeksizin işine son verilir. Federal iş mahkemelerinin bir çok kararı bunu doğrulamaktadır.²⁹

Federal Anayasa'nın 141. maddesi, Kilise'ye hastanelerde, cezaevlerinde, huzurevlerinde ve diğer kamu kuruluşlarında ibadet ve maneviyatın güçlendirilmesi için gerektiğinde faaliyet yapmasına izin vermektedir. Dolayısıyla kilise, buralarda hizmet vermek için eleman yetiştirmekte, bu türden kendisi kurumları açabilmektedir. Devlet aynı zamanda üçüncü dünya ülkelerindeki insanlara yapılan gelişme yardımlarında önemli destekler sağlamaktadır. Yine Almanya'da kiliselerin etkisi toplum problemlerini ilgilendiren yabancı işçi göçü, sığınma hakkı, sağlık hakkı vb. tartışmalarda da görülebilmektedir. Devlet kilisenin sosyal alanda yaptığı bu hizmetler için de yine kilise vergisi dışında bütçeden para vermektedir.

Kiliselerin medya üzerinde de önemli ağırlık ve etkileri bulunmaktadır. Almanya'da Kiliseler Radyo ve televizyon İzleme Komitesi'nde temsilci bulundurulur.

Almanya'da kilise hakkında verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, bu ülkede kilise, savaş sonrası yeni devletin ve sosyal düzenin yasallaşmasının mercii olarak kabul edilmişler, tarihi olarak 1933 öncesi Almanya'sıyla barışarak, Nazizmin doğurduğu kimlik krizinin ortadan kalkmasını sağladılar ve nihayet Almanya'nın ahlaken yeniden kurulmasına katılmaya çağrıldılar ve devletle beraber halkın esenliğini sağlamak için görev aldılar. Kiliseler bu ahlaki yasallaşmanın ötesinde, otoritelerini sağlamlaştırmada önemi azımsanmayacak derecede kendilerine hukuki bir yasallık sağlayan anayasal referanstan faydalandılar. Gerçekte, devletin temeli dine dayanmasa da

²⁹ Bkz. Jean Martin Oueddaogo, "Almanya'da Kiliseler ve Devlet Sekülerleşmiş Bir Toplumun Zor Laikleşmesi", *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik* (Hazırlayan: Jean Bauberot) içinde, Çeviren: Fazlı Arabacı, Ufuk Kitapları, İstanbul 2003, s.52-54.

Federal Anayasanın girişinde, temel anayasanın, Alman halkının "Allah ve insanlar önünde sorumluluk" bilincine göre hazırlandığı açıkça belirtilir. Eyalet anayasalarında da bu husus önemle vurgulanır. Kiliseye verilen hakların, garantilerin, finans kaynaklarının ve araçların tümü onları, Almanya'da ekonomik, kurumsal bir güç haline getirmiştir. Kilise böylece birçok alanda devletten sonra ikinci bir güç haline gelmiştir. Diğer taraftan, özellikle eğitim başta olmak üzere bir çok alanda ülke politikalarının oluşturulmasında söz hakkına sahiptirler. Ancak Avrupa Birliği'nin oluşması sürecinde kiliselerin sahip olduğu hukuki statü, gelir kaynakları, etki alanları vb. tartışılmaya başlanmıştır.

Almanya'da Örgün Eğitimde Din Eğitim-Öğretimi

Bu kısımda Almanya'da önce örgün eğitimde din eğitim-öğretiminin yerini ve önemini belirleyebilmek açısından okul sistemi hakkında bazı temel bilgiler verilmiş daha sonra ilk-orta ve yüksek öğretimde din eğitim-öğretimi incelenmeye çalışılmıştır.

Almanya'da Okul Sistemi

Eğitim politikası: Federal Almanya'nın eğitim politikası, "her bireye kendi yetenek ve ilgi alanına göre en uygun eğitim imkanı sağlamak", ilkesi üzerine kuruludur. Genç insanların demokraside sorumluluk yüklenebilecek fertlerin yetişmelerini hedefleyen Alman eğitim sistemi, herkese meslekî ve siyasî alanlarda da eğitimini yükseltme imkanı vermektedir. Federal Almanya'nın eğitim politikası, milletlerarası alanda başarılar göstermek üzerinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Özellikle ülkenin üniversitelerini, diğer ülkelerin başarılı öğrencilerine açan Almanya, beyin gücü transferine önem vermektedir. Bu emelini, DAAD (Deutsche Akademische Austauschdienst) adlı kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

İlk ve Orta Okullar: Almanya'da eyalet sistemine dayalı bir yönetim biçiminin gereği olarak eğitim-öğretim işleri doğrudan eyaletlerin yetki ve sorumluluklarına bırakılmıştır. Bu nedenle eyaletlerin eğitim sistemleri arasında bazı farklılıklar vardır. Ancak genel ilkeler ve amaçlarla zorunlu eğitim, okul kademeleri, yönlendirme sınıfları, mesleki eğitim gibi temel konularda eyaletler arasında büyük ölçüde işbirliktelik sağlanmıştır. Bu konuda eşgüdümü Eğitim Bakanları Konseyi gerçekleştirir.

Almanya'da zorunlu eğitim süresi 10 yıldır. Alman okul sistemine Kuzey Ren-Vestfalya Eyaleti örneğinde baktığımızda, ilkokul (Grundschule) eğitiminin dört yıl sürdüğünü görmekteyiz.³⁰ İlkokulda başarı düzeyi ne olursa

³⁰ Almanya'da zorunlu eğitime başlamadan önce çocukların gidebilecekleri kurum, Okul Öncesi-Anaokullar (Kindergarten)lardır. Pek çok eyalette okul öncesi eğitim sorumluluğu sosyal bakan-

olsun, bütün öğrenciler aynı sınıfa devam ederler. Dördüncü sınıfın sonunda çocuğun bütün hayatını etkileyecek bir okul seçimi yapılır. Ancak 10 yaşında bir çocuğun belli bir okul seçmeye zorlanması eğitimcilerin tepkisine yol açmıştır. Bu nedenle "Orientierungsstufe" (yönlendirme sınıfları) diye adlandırılan bir geçiş basamağı ortaya çıkmıştır. Bununla dördüncü sınıfın sonunda verilebilecek kararın altıncı sınıfın sonuna kadar düzeltilebilmesi söz konusudur.³¹

Böylece öğrenim düzeyi düşük öğrencilere iki yıl daha şans tanınmaktadır. Zorunlu eğitimin dört yıllık bölümünü oluşturan ilkokulu bitiren öğrencinin önünde dört okuldan birini seçme imkanı bulunmaktadır. Bunlar Hauptschule, Realschule, Gesamtschule ve Gymnasium'dur. Zorunlu eğitim süresi bu okul türlerinde altı yıl okuyarak doldurulabilir.³²

İlkokulun dördüncü sınıfından başarı düzeyi en yüksek olan öğrenciler Gymnasium'a gider burada öğretim beşinci sınıfta başlar ve onüçüncü sınıfın sonuna kadar sürer. Gymnasium'u bitiren öğrenciler, "Abitur" alırlar ve not ortalamalarına göre istedikleri üniversiteye veya meslek yüksekokuluna girebilirler. Ancak onüçüncü sınıf lise bitirme dönemidir. Liseyi bitiren öğrencinin not ortalaması üniversiteye girmede çok büyük rol oynar. Örneğin Gymnasium'u 1 veya 2 not ortalaması ile bitiren bir öğrenci doğrudan üniversitelerin her bölümüne girebileceği halde, not ortalaması 3 olan bir öğrenci istediği bölüme giremeyebilir ve beklemek zorunda kalabilir.³³

Meslek Okulları:Almanya'da meslek eğitimi için bir işyeri bulamayan öğrenciler 18 yaşını doldurana kadar meslek okullarına giderler. Meslek eğitimi yeri bulanlar ise çıraklık eğitimi süresince haftanın belirli günlerinde meslek okullarında kendi branşı çerçevesinde eğitim görür. Tanımlanan tüm okul türleri, öğrencilerin başarı durumuna göre birbirlerine yatay geçiş olanağı tanır. Bu olanak akşam liselerine, meslek kolejlerine gitmek suretiyle

---

lıklarca üstlenilmiştir. 3 ila 6 yaş arasındaki çocuklar çoğunlukla özel kuruluşlar (esas olarak kiliseler ve sosyal yardım dernekleri) tarafından idare edilen ana okullarına gidebilirler. Ayrıca bu ülkede yeterli olgunluğa erişmemiş ve engelli görülen yabancı çocuklar ilköğretime başlatılmayıp okul öncesine gönderilmektedir. Ancak, Alman çocuklarına bu kurumlara girme önceliği tanındığı için yabancı çocuklar da yer sıkıntısı çekmektedir. Bu okullar büyük kamu sübvansiyonlarından gelen ödeneklere ve diğer fonlara dayanmalarına rağmen ailelerden okula yardımda bulunmaları talep edilmektedir.

31 Geniş bilgi için bkz. Mustafa Sağlam, *Yurtdışında Dışarıdan Lise Bitirme Programının Değerlendirilmesi*, AÖF Yayınları, No:391, Eskişehir, 1994.

32 Bkz. *Schule, 1, Anmeldung 2000 (Hauptschule, Realschule, Gymnasium, Gesamtschule)*, Stadt Köln, Der Oberbürgermeister-Schulverwaltungsamt, Köln 2000.

33 Christoph, Führ, *Deutsches Bildungswesen seit 1945*, Luchterhan Verlag, 1997, s.70-71; NRW Rehberi, "Yurttaşlık Bilgileri" Ses media und communicatio GmbH, Bonnerstr. 211, Köln, 2000.

de sağlanabilir. Bu tür okullara girme koşulları, meslek eğitimi yapmış ve 18 yaşı doldurmuş olmaktadır.

Federal Almanya'da ortalama 188 (200) iş günü olan bir öğretim yılı, ağustos ayında başlayıp bir sonraki yılın temmuz ayında sona ermektedir.³⁴ Tatiller, eyaletlerin Eğitim ve Kültür Bakanlıklarınca düzenlenmekte ve süreleri de 75 gün olarak belirlenmektedir.³⁵ Kış tatili genellikle şubat ayında olmaktadır. Bunun dışında her yıl Noel Tatili, Paskalya Tatili gibi dinî bayram tatilleri de vardır.

Orta okul öğrencileri ayrı ayrı ders öğretmenlerine sahipken, birinci sınıflarda tüm dersler için başlangıçta tek bir öğretmen vardır.³⁶

Alman eğitim sisteminde, öğrenciler, yazılı ve sözlü sınavlarla değerlendirilmektedir. Değerlendirme işlemi, "Zeugnisse" adı verilen karnelere kaydedilmektedir.³⁷ İlköğretim kademesi sonunda öğrencilere herhangi bir sınav yapılmamaktadır.³⁸ Ancak, orta öğretim kademesi sonunda sınavlar yapılmaktadır. Bu sistemde, genellikle not baremi 1-6 arası uygulanırken, sadece Gymnasium Oberstufe'lerde puan sistemi (15-0 arası) uygulanmaktadır.³⁸

Eyalet bakanları öğretim programına karar verir, öğretme yöntemlerini tavsiye eder ve ders kitaplarını onaylarlar.

Yüksek Öğretim: Üçüncü düzey eğitim, bir mesleğe giriş için gerekli çalışma derslerini sunan yüksek öğretim kurumlarını ve diğer kuruluşları kapsamaktadır. Almanya'da yüksek öğretim eyaletlerin sorumluluğu altındadır. Ancak Federal Almanya'nın yüksek öğretimle ilgili 75. maddesiyle, Federal Hükümet, yüksek öğretim konusunda eyaletlere talimat verme yetkisine sahiptir. Federal Almanya'daki yüksek öğretim kurumları, özellikle bilim ve araştırma üzerine kurulmuştur. Bu kurumlar, genellikle 4 yıl süreli Fachhochschule'ler ve 5 yıl süreli üniversitelerden oluşmaktadır. Almanya'da yüksek öğretim kurumları Universitäten (üniversiteler), ve eş değerdeki yüksek öğretim kurumlarını (Technische Hochschulen/Universitäten, Pädagogische Hochschulen, Theologische Hochschulen), Kunsthochschulen (sanat kolejleri), Musikhochschulen (müzik kolejleri) ve Fachhochschulen (uygulamalı bilim üniversiteleri) içermektedir.

Federal Almanya'da yüksek öğretim kurumlarına girebilmek için, bilhassa Gymnasium Oberstufe seviyesinde bir öğrenim görmek ve sonuçta uygu-

34 Ünal, Abalı, *Almanya'daki Türk Eğitimcileri İçin Öğretmen El Kitabı*, İstanbul, MEB Yayınları, 2000, s.29.

35 Führ, s.90.

36 Führ, s.23.

37 Kemal, Aytaç, *Federal Almanya Cumhuriyetinde Okul Sistemi*, 2.baskı, Ankara, 1999, s.40.

38 Abalı, s.29.

lanan Abitur sınavını başarmak gerekmektedir. Bu sınavı kazanan öğrenciler herhangi bir yüksek öğretim kurumuna şartsız devam etme hakkına sahip olurlar. Ancak, yüksek öğretimde oluşabilecek yoğunluk sebebiyle bazı durumlarda önlem bakımından öğrencilerin başvuru zamanı ölçü olarak değerlendirilmektedir.

Yüksek öğretimdeki yeterlilikler izlenen dersin türüne ve uzunluğuna göre çeşitlilik göstermektedir. Bir üniversitedeki ya da eşdeğer bir kurumdaki çalışmalar bir akademik sınav (Diplom sınavı, Magister sınavı), devlet sınavı, dini sınav (din biliminde) veya sanatsal sınav ile son bulur. Yüksek öğretim sistemini 2 ana döneme dayalı derece sistemine uydurmak için, tüm yüksek öğretim kurumlarında 1998 yılından bu yana Lisans ve Yüksek lisans derecelerinde yeni bir mezuniyet sistemi uygulanmaktadır. Üniversitelerin (üniversiteler) ve eş değerdeki yüksek öğretim kurumları doktora derecesi verme hakkını kendilerinde bulundurmaktadır. Yüksek lisans derecesi veya yeterli Diplom (FH) derecesi olan Fachhochschule mezunları doktora çalışmaları için bir üniversiteye belirlenen ek koşulları da yerine getirdikleri takdirde kabul edilebilirler.⁴⁰

Özel Eğitim ve Özel Öğretim Okulları (Sonderschule und Privatschule): Almanya'da özel eğitim okulları, herhangi bir fiziksel, zihinsel vb. engeli veya özürlü bulunan çocukların eğitilerek topluma kazandırılması amacıyla açılmıştır. Alman eğitim sisteminde, 2004 yılı içinde bu kurumlardan yaklaşık 429.300 öğrenci faydalanmıştır.

Özel Öğretim Kurumlarına gelince; gerçek ya da tüzel kişiler tarafından açılan genelde paralı eğitim kurumlarıdır. Alman eğitim sistemi içerisinde, örneğin bu kurumlarda 2003 yılında 590.000 öğrenci eğitim görmüştür.⁴¹

İkinci Öğretim Yolu: Alman eğitim sisteminde, zamanında eğitim hizmetlerinden faydalanamamış kimseler, akşam ilkokul (Abendhauptschule), akşam ortaokulu (Abendrealschule) ve akşam lisesi (Abendgymnasium) gibi kurumlara devam ederek eğitimlerini tamamlama hakkına sahiptirler. Bu kurumlardan mezun olanlar yüksek öğretime devam edebilirler.⁴²

Sonuç olarak, Alman eğitim sisteminin en önemli özelliği yönlendirmeye erken başlaması ve yönlendirmeyi başarılı bir şekilde uygulamasıdır. Dolayısıyla öğrencileri performans seviyelerine göre ayırmak uygulamadaki temel düşüncedir. Eğitimde genel ölçütler belirlenmekle beraber eğitim so-

39 Jorg, Hartenburg, *Eğitim Reformunun Temel İlkeleri (Dünyada ve Türkiye'de Zorunlu Eğitim) Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 1997, s.61.

40 Bkz. www.eurydice.org.

41 Bkz. www.eurydice.org.

42 Herman, Horstkotte, *Das Deutsche Schulsystem*, Goethe-Institut Internationales, November, 2002, s.7-8.

rumluluğu eyaletler arasında paylaşılmıştır. Mesleki yetiştirme programlarında başarılı olmak için okuma, Matematik ve problem çözmeyle ilgili temel seviyedeki bilgi gerekli ve önemlidir. Sendikalar, işletmeler ve işverenler mesleki yetiştirme programlarının tasarlanması ve finansmanı için sanayinin öncülük etmesi inancındadırlar. İkili sistem Alman kültürü ve ekonomisinde önemli bir yere sahiptir.

Almanya eğitim alanında köklü bir geleneğe sahip olmakla birlikte yeni gelişmeler karışsında da hazırlık, planlama ve uygulama aşamasında reformlar yapmaktadır. Okullardaki kalite güvencesi, çocukları erken yaşta geliştirme ve bireysel desteği artırma, geleceğe yönelik öğretmen eğitim programlarını şekillendirme, yüksek öğretim kurumlarının özerkliğini değerlendirme, yeni kuşak akademisyen ve bilim adamlarını teşvik etme, mesleki eğitim kalitesini artırma bunlardan bazılarıdır.

Okulda/ilk-orta Din Eğitim-Öğretimi

Yasal Temelleri

Almanya'da din öğretiminin özel bir anlamı vardır. Anayasa'nın 7. maddesinin 3. fıkrasında, din dersinin kamu okullarında okutulan düzenli bir ders olduğu hüküm altına alınmıştır. İlgili madde şöyledir:

"Din dersi resmi okullarda, din öğretimi yapmayan okullar hariç düzenli bir derstir. Devletin denetim hakkı saklı kalmak kaydı ile din dersi, dini cemaatlerin prensipleriyle uyum içinde verilir. Hiçbir öğretmen kendi iradesi dışında din dersi vermekle yükümlü tutulamaz."

Almanya'da eğitimden eyaletler sorumlu olduğundan, Eyaletler Anayasa'nın ilgili maddesi gereğince eğitim ve öğretimi düzenleyen kanun ve nizamnameler çıkarmışlardır.⁴³

---

43 Eyaletlerin Federal Anayasa'nın 7/3. maddesi doğrultusunda din dersi ile ilgili eyalet anayasalarında yer alması ile ilgili bir örnek şöyledir. Mesela Hessen'de din dersleri ile ilgili düzenlemeleri, Hessen Eyaletinin Hessen Protestan Kilisesi ile yaptığı antlaşmaya dayanan 10 Haziran 1960 tarihli kanunda bulmaktayız. Kanunun tanıdığı bu antlaşmanın 15. maddesi şöyledir: Kamu okulları Hıristiyan temelleri üzerine kurulmuş toplum okullarıdır. Bu okullara öğrencilere mezhep ve dünya görüşü ayrımı yapılmaksızın alınır. Eğitim ve öğretimde insancılığın manevi ve ahlaki değerleri de öğretilir. Başka düşünönerlerin hassasiyetleri göz önünde bulundurulur. Din dersi genel öğretim veren okullarda ve meslek okullarında düzenli bir ders alanıdır. Devletin denetim hakkı zedelenmeksizin, kiliseler dersin muhtevasının ve düzenlenmesinin kilisenin öğreti ve düzenine uygun olmasını sağlama hakkına sahiptirler. Kiliseler tarafından din dersi vermek üzere icazet verilmiş din adamları ve din dersi öğreticileri Protestan din dersini vermek üzere devlet tarafından da kabul edilir. Din Dersi öğretim plan ve kitapları kilise ile birlikte hazırlanır.15 Haziran 1991 de çıkarılan bir genelge ile Hessen Eyaletinde Din Dersleri ile ilgili şu kararlar alınmıştır:

Anayasanın ilgili maddesi 3 temel noktayı içermektedir.

Birincisi din dersi din öğretimi yapmayan resmi okullarda düzenli bir derstir. Burada resmi okulla kastedilen yüksek okullar hariç ilk ve orta dereceli okullar; Din öğretimi yapmayan okullar ise dini değerlere bağlı olmayan okullardır ve uygulamada bu tür bir okul çeşidi Almanya'da bulunmamaktadır. Bununla ifade edilmek istenilen sadece herhangi bir mezhebe ve dini cemaate bağlı olmayan okuldur.⁴⁴ Düzenli ders olması da din dersinin diğer derslerle eş değerde olması, okul bitirme esnasında mezuniyet imtihanı için seçilebilir bir ders olmasıdır. Anayasada düzenli ifadesinin karşılığı olarak "Ordentliches Lehrfach" kullanılmaktadır ki, müesseseleşmiş, ihtisas ve branş dersi, usul ve nizamla uygun mecburi/zorunlu ders anlamına gelir. Okulda din dersinin anayasa ile mecburi oluşu, devletin din öğretimini okulun asli görevlerinden biri olarak kabul ettiğini ve ders için bütün eğitim-öğretim araç ve gereçlerini hazırlamaktan öğretmen teminine kadar bir çok sorumluluğu da üstlendiği anlamına gelir.

İkincisi, mecburi bir ders olarak din dersinin devletin gözetim ve denetiminde dini cemaatlerin prensipleriyle uygun şekilde verilmesi gerektiğidir. Din dersinin devletin gözetim ve denetiminde olması, onun düzenli bir ders olarak diğer derslerle eş değer olmasından kaynaklanmakta ve Anayasanın 7. maddesinin 1. fıkrası "Bütün eğitim ve öğretim vazifesi devletin kontrolü altındadır." maddesi gereğince din dersinin denetim ve gözetimi eyaletlerin kontrolü altındadır. Okullardaki din derslerinin yürütülmesinde devlet ve kilisenin kontrol sınırları, devlet ile kiliseler arasında

I

Din Dersi Anayasanın 7. maddesi ve Hessen anayasasının 57. maddesi gereği düzenli bir ders alanıdır. Bu ders Protestan Din Dersi, Katolik Din Dersi veya başka bir dini cemaatin din dersi olarak verilir. Din dersi, bir mezhebe veya dini cemaate mensup en az sekiz öğrencinin bulunması durumunda ...verilebilir. Organize ve ulaşım imkanları varsa, farklı okullardan öğrenciler için bir ders de açılabilir. Eğer 2. maddedeki sayıya ulaşılamazsa, kiliseler ve dini cemaatler her şeyleri kendilerine ait olmak üzere bir din dersi açabilirler. Bunu açmak için başvurmaları durumunda okul yönetimi gerekli imkanları hazırlamak durumundadır. Böyle bir ders de din dersi olarak kabul edilebilir... Düzenli bir ders alanı olarak din dersi ne olumsuz saatlere konulabilir ne de diğer derslerde olmayan kısaltmalara maruz bırakılabilir. Öğretim planları, Çerçeve esasları, ders kitapları ve öğrenme araç gereçleri hariç diğer öğretim ve öğrenme materyalleri kiliselerle ve dini cemaatlerle anlaşma ile belirlenir.

II

Bu dersi; Devlet sınavıyla bu dersi verebileceklerini ispatlamış öğretmenler, Din adamları ve kilise veya dini cemaatlerin din adamı seviyesindeki görevlileri, Kilise veya dini cemaatin kendi şartları içinde eğitim almış olup ta icazet verilmiş kişiler verebilir. Bu genelgenin devamında; kilise veya dini cemaatin icazetini iptal ettiği öğretmenlerin öğretmenliğinin sona ereceği, bu dersi veren öğretmenlerin anayasanın 7/3. maddesine uyacağı, vb. karara bağlanmıştır. Tosun, a.g.r., s.51-52.

⁴⁴ Başkurt, s.37.

yapılan antlaşmalarla belirlenmektedir. İlgili maddedeki devletin kontrolünden maksat, dersin pedagojik yönden iyi hazırlanıp hazırlanmadığını ve verilen dini öğretimin içeriğinin ülkenin demokratik düzenine uygun olup olmadığını inceler. Öğretim programı gerek dini cemaatler gerekse devletin kültür makamları bu planları onaylamalıdır. Yine din dersi/öğretimi ilgili madde gereğince Almanya'da cemaatlerin mutlaka temel prensipleriyle uygunluk içerisinde verilmektedir. Yani din dersi kilise ve dini cemaatlerin inanç esaslarına uygun verilmek zorundadır ve verilmektedir. Dini cemaatler, -burada sözü edilenler öncelikle Roma-Katolik ve Protestan Kiliseleridir- verilecek din dersinin içeriğinden sorumludurlar. Din dersinin kilise ve dini cemaatlerin inanç esaslarına göre verilmesinin sebepleri şunlardır:

a. Alman Devleti bir din devleti değildir. Almanya seküler bir devlettir yani din ve dünya görüşleri hususunda tarafsızdır.

b. Din dersi bir inanç dersidir.

c. Din ve vicdan özgürlüğü anayasanın 4. maddesiyle garanti altına alınmıştır. Federal Anayasa negatif ve pozitif özgürlük olarak (negative und positive Religionsfreiheit) iki yolla din ve vicdan özgürlüğünü garanti altına almaktadır. Birinci vatandaşları devlete karşı koruması, ikincisi de din özgürlüğü için devlet tarafından ortam sağlanmasıdır.

d. Devletin nötr yani tarafsız olması ilkesi, kilise ve cemaatler için de geçerlidir.⁴⁵

Ancak Almanya'da kilise ve devlet ayrı da olsa, yukarıda ilgili kısımda değinildiği üzere, kamu özel kişiliği hakkı olarak farklı alanlarda işbirliği sağlayacak yasal antlaşmaların unsurları da bulunmaktadır. Bu tür alanlardan biri de din eğitimi alanındaki işbirliğidir. Bu anlamda kilise ve devlet din derslerinin uygulanması hususunda anlaşılır ve uygulamadan yalnız devlet -eyaletler- sorumludur ve fakat devlet desteklemek suretiyle din eğitimi ni kilise kanalıyla yaptırmaktadır.

Federal Anayasa'nın 2. maddesiyle "kişilik hürriyeti" 4. maddesiyle de "din ve vicdan hürriyeti" garanti altına alınmaktadır. Bu maddelere göre herkes istediği yerde, istediği şekilde dinini yaşar veya yaşamaz, inanır veya inanmaz. Anayasanın 7. maddesiyle 2. ve 4. maddelerinin kısıtlandığı varsayılmakta hatta bu çelişkiden hareketle ve devletin din ve devlet işlerinde tarafsız olması gerektiği ve bu kanunla devletin çocukların ve velilerin inisiyatiflerini ellerinden alma esasına dayanarak Bavyera Eyaleti'nde din derslerini okulda mecburi hale getiren okul kanununun 135. maddesinin kaldırılması için bir vatandaş tarafından Federal Almanya Mahkemesi'nde dava açılır. Ancak

45 Bkz. Başkurt, s.41.

dava mahkemece yedi yıl sonra okulda sadece dini bilgiler verildiği ve Alman halkının da çok dindar olmadığı gibi gerekçelerle reddedilir. Aslında çelişki gibi görünen 2, 4. madde ile 7. madde arasında bir çelişki bulunmamaktadır. Şöyle ki, devlet 4. madde ile garanti altına aldığı din ve vicdan hürriyetini dini değerlere bağlı olmayan öğrencilere anayasanın 6/2 maddesiyle din dersine girmeme yolunu açarak sağlamaktadır. Derslere katılmama veya derslerden çıkış, çocuklar reşit oluncaya kadar (14 yaş) velilere aittir. Reşit olduktan sonra bu hak anayasanın 4. maddesi gereğince öğrencilere geçmektedir. Din dersinden çıkış din ve vicdan özgürlüğü sebebiyledir yoksa dersin yeterli olmayışı veya önemsiz görülmesinden dolayı gerçekleştirilemez. Diğer taraftan din dersinin zorunlu oluşu, çocuklarını dini değerlere göre yetiştirmek isteyen velilere bu arzularını yerine getirme imkanı vermektedir. Böylece hem inanma hem de inanmama hürriyeti anayasa ile garanti altına alınmaktadır.

Üçüncüsü ise Anayasanın 7/3 maddenin içerdiği bir diğer temel ilke de hiçbir öğretmenin kendi iradesi dışında din dersi vermeye zorlanamayacağıdır. Maddenin bu kısmı yine Federal Anayasa'nın 2 ve 4. maddeleriyle yakından ilişkilidir. Almanya'da genel olarak ilkokullar Hıristiyanlık karakterine sahiptirler. İlkokullarda ise sınıf öğretmenliği esas kabul edilir. Yani bir sınıf öğretmeni din dersi de dahil ilk dört sınıfta okutulmakta olan bütün dersleri vermektedir. Eğer öğretmen dini değerleri kabul etmiyorsa veya müntesibi bulunduğu mezhep öğrencilerinin mezhebiyle aynı değilse, bu durumda öğretmen istemediği halde din dersini vermeye zorlanamaz. Bu durumda kilise veya devlet din dersi öğretmeni temin etmekle görevlidir. Çünkü din bir inanç meselesidir ve kabul etmediği halde kimsenin inanmadığı bir şeyi öğretmesi istenemez.⁴⁶

Federal Anayasa'nın 2. ve 4. maddesinin bireye verdiği kişilik ve din hürriyeti hakkı ve 7/2. maddesi gereğince -ki din eğitimi özgürlüğü hakkı öğrencilere okulda din eğitimi dışında olan konuları seçme hakkı verir- 14 yaşına kadar çocuğun din dersine katılıp katılmayacağına karar verme hakkı -bu bazı eyaletlerde 18 yaştır- velidedir. Veli, çocuğunun din dersine katılmasını istemeyebilir. Bu durumda mutlaka anne.baba tarafından resmi yazılı olarak isteğin deklare edilmesi gerekir. Reşit olan çocuklar bu isteklerini kendileri deklare edebilirler. Almanya'da din dersini seçmeyen öğrenciler genel olarak ilkokulda %5, orta öğretim kurumlarında ise %10-15 civarın-

46 İlgili anayasa maddesinin farklı yorumları ile ilgili ayrıca bkz. Harry Noormann, "Almanya'da Hıristiyan Din Dersinin Hukuksal Çerçeve Koşulları ve İslam Din Dersi İçin Olası Modeller", *Türkiye ve Almanya'da İslam Din Dersi Tartışmaları* içinde, Konrad Adenauer Vakfı-Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara, 2000, s.14-15.

dadır. Ancak bu durumda devlet din dersine katılmayan öğrencileri boş bırakmamaktadır. Pek çok eyalette din dersini seçmeyen öğrenciler alternatif bir konuyu seçerler. Bu tür ders eyaletlerin eğitim yasalarında çoğunlukla "Etik/Ahlak Dersi" olarak adlandırılmaktadır. Bunun bazı örnekleri şunlardır: Kuzey Ren-Westfalya'da orta öğretimin ikinci kademe için "Uygulamalı Felsefe (Praktische Philosophie)", Mecklenburg-Vorpommern'de ilkokullar için "Çocuklarla Felsefe" (Philosophieren mit Kindern), Thüringen ve diğerlerinde "Ahlak (Ehtik)" ve Aşağı Saksonya'da "Değerler ve Normlar (Werte und Normen)" konularıdır.

Almanya'da Sachsen, Thüringen ve Sachsen-Anhalt gibi eyaletlerde öğrenciler aynı anda hem din dersine hem de ahlak dersine devam edebilir ya da birini seçebilirler.

Din Dersinin Modeli/Yaklaşımı ve Bölgesel Farklılıklar

Almanya'daki din derslerinin anlaşılması için öncelikle Anayasal temelleri olan aşağıdaki ilkelerin dikkate alınması gerekir.

1. Almanya'da var olan 16 Eyalet okul ve kültür konularında özerk çalışıyor. Eyaletler eğitim harcamalarını kendi bütçelerinden ayırıyorlar. Eğitimin içeriği ve organizasyonu konusunda da kendileri karar veriyorlar. Tüm eyaletlerin temsil edildiği Eyaletler Arası Kültür ve Eğitim Kurulu sadece danışma, koordinasyon ve eşgüdüm görevini görmektedir.

2. Almanya'da din dersleri, yukarıda yasal temellerde de incelendiği üzere, Anayasanın 7/3. maddesi gereğince, dini cemaatlerin ders programı ve organizasyona katılımı ile mümkündür. Din derslerinin içeriğini belirleme yetkisi dini cemaatlerindir ve içeriğinden sorumlu da o dini cemaattir.

3. Alman Anayasası -yukarıda değinildiği üzere- dini cemaatlerin hangi koşullarda cemaat oluşturabileceklerini ve hangi durumlarda bu cemaatlerin anayasal statü kazanacaklarını belirlemiştir. Devlet dini cemaatlerin işine karışmaz. Dini cemaatler de devletin şeklini, anayasasını -kendi inanç özgürlüklerini kaybetmeksizin- kabul etmek zorundadırlar.

4. Velilerin çocuğun din dersine katılması konusunu belirleme hakları vardır.

Bu ilkeler çerçevesinde Almanya'da din dersleri temelde Mezhebi (doktriner/confessional)'dir. Anayasa'nın 7/3. maddesindeki "kiliselerin temel ilkelerde anlaşmaları suretiyle verilir" ifadesi de buna gönderme yapar. Ancak Mezhebi Din Dersi modelinden Almanya'daki Protestan ve Roma-Katolik kiliselerinin ne anladıkları birbirinden farklıdır. Protestanlar için din dersinin mezhebi olması şu anlama gelir: Din dersinin mezhebi olması dini cemaat ve devlet tarafından dersin bütün aşamalarının paylaşılması ve ta-

rafların kendilerine düşen görevleri yerine getirmeleridir. Mezhebi olması dersin ürünleri açısından herhangi bir beklentiye işaret etmez. 1971 yılında Almanya'daki Protestan Kilisesi EKD (Evangelische Kirche in Deutschland) resmi olarak Almanya'daki devlet okullarındaki din dersinin tek amacının öğrencilerin dini özgürlük ve kendilerini yönlendirme haklarını gerçekleştirebilmeleri için fırsat tanıyan bir ders olduğunu açıklamışlardır. Din dersinin mezhebi karakteri, öğretmenin dini ve öğretim içeriğinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle din dersi doktrinleştirme amacı olmaksızın (indoctrination) öğrencilerin dini yorum ve görüşle karşılaşmalarına fırsat vermelidir ve 1974'den yılından beri de bu anlamda din dersi bütün öğrencilere açıktır. Roma-Katolik kilisesi ise mezhebi din dersine Protestan kilisesinin yüklediğinden farklı bir bakış açısına sahiptir. Katolik kilisesi doğrudan din dersinin, öğretmenin, öğrencilerin ve konunun mezhebi karakterine dayalı olarak verilmesi gerektiğini söyler ve o şekilde de verilmesine sağlar. Bu iki bakış açısındaki farklılık her iki mezhebin tarihsel süreç içerisindeki gelişimlerine ve din yorumlarına dayanmaktadır.

Almanya'da temelde din dersi yaklaşımı "*Mezhebe Dayalı Model*" olmasına rağmen, son 10-15 yıldaki değişimler ve gelişmeler çerçevesinde okulda verilen din dersi modelinde farklı yaklaşımlarda bulunmaktadır. Bunların en çok benimsenen ve uygulananı ise eyaletlere göre şöyledir:

Berlin-Bremen "Mezheplerarası Din Dersi Modeli": Berlin'de din dersi/ eğitimi okullarda "isteğe bağlı" bir derstir. Öğrenciler derse katılıp katılmamakta serbesttirler ve derse not verilmez. Kiliseler öğretimin formal şartlarını yerine getirmek kaydıyla, öğretim programı, ders kitapları, din dersi öğretmenlerinin yetiştirilmesi, sınavlar ve denetimde tam bir yetkiye sahiptirler. Durumu daha geniş olarak şöyle açıklayabiliriz: Berlin Eyaletinde Din Dersleri Federal Anayasanın 7/3. maddesine göre değil, 141. maddesine göre düzenlenmektedir. Bu özel durum "Berliner Klausel" olarak bilinmektedir. 141. maddede şöyle denilmektedir: "1. Ocak 1949' da (din dersleri ile ilgili olarak) herhangi bir eyalet yasasına sahip olan eyaletlerde Anayasanın 7/3-1 maddesi uygulanmaz." Bunun için de ders diğer çoğu eyalette olduğu gibi düzenli bir ders olarak değil, aksine dini cemaatlerin işi olarak görülmektedir. Bu konuda esas düzenlemeyi ise Berlin Okul Kanununun 23. maddesinin 1. paragrafı yapmaktadır. Berlin okullarında din dersinin konumu şöyledir: Ders okulun hazırlayacağı imkanlar kullanılarak, okul içinde fakat program dışında cemaatler tarafından verilir. Dersin programını ve kitaplarını hazırlamak cemaatin sorumluluğundadır. Okul senatosu bu programı ve kitapları inceler ve kabul eder. İnceleme sadece programda öğretilmesi öngörülenlerin yasalara, okulun ve genel kamunun düzenine aykırı olup olmadığı noktasın-

dadır. Dersin kimin tarafından okutulacağı da cemaat tarafından belirlenir. Üstelik, diğer çoğu eyaletten farklı olarak, Berlin'de din dersi öğretmenlerinin fakülte veya yüksek okul mezunu ve pedagojik formasyon sahibi olmaları şartı da aranmaz. Bunun için Berlin Üniversitelerinde Din Dersi Öğretmenliği bölümü yoktur. Sadece yan branş olarak seçilebilen bir öğretim alanıdır ve yeni yeni bunun için bölümler açılmaktadır. Devletin bu dersleri denetim görevi yoktur. Ancak, yasalara, okul düzenine ve genel kamu düzenine aykırı iş hakkında şikayet olursa denetim söz konusu olabilir.

Bir diğer özel düzenleme ise, Bremen Eyaleti Berlin gibi, Bremer Klausel'e tabidir. Yani, Federal Anayasanın din dersleri ile ilgili hükümlerine tabi değildir. Katedral Lutheran topluluğu ile reformist geleneğe eğilimli Bremen Hanseatik şehir halkı arasında din dersi/eğitimi konusunda meydana gelen farklılıkların üstesinden gelebilmek için, 1823 gibi erken sayılabilecek bir tarihte bu tür bir yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanma, 1947 yılında kabul edilen bölge anayasasına da dahil edilmiş ve 1949 yılında Anayasa kabul edildiğinde özel bir anlaşma (Bremer Klausel) ile onaylanmıştır.

Bu iki eyaletteki din dersleri, devlet okullarında mezheplerarası niteliktedir. Dersin adı "İncil Tarihi (Biblische Geschichte auf allgemein christlicher Grundlage)"dir. Yani ders, mezhebe dayalı olmayan, genel Hıristiyanlık esasına dayanan İncil Tarihi bağlamında verilmektedir. Derse ait sorumluluk öncelikle eyalet yetkililerindedir.

Mezheplerarası din dersi uygulamasının uygulandığı yerlerden biri de Bavyera'dır. 1968'de kiliseler arasında bir anlaşma yapılarak mezheplerarası din dersinin yapıldığı karma sınıflar oluşturulmuştur. Ders Katolik ve Protestan mezhebinin inanç esasları arasındaki farklılıklar ortadan kaldırılmadan, tenkit edilmeden zedelenmeden ortak ilkeler etrafında yapılmaktadır. Dersin programı her iki mezhebin taraflarıyla ortak hazırlanmaktadır. Ders sırasında herhangi bir konuda bilgi farklılığı sebebiyle bir tartışma ortaya çıkarsa, sorun Hıristiyanlığın kardeşlik, sevgi ve anlayışı içerisinde çözümlenmeye çalışılmaktadır.⁴⁷

Hamburg: "Protestan Temelli Herkes İçin Din Dersi Modeli": Hamburg son 25 yıl içinde Protestan temelli herkese yönelik bir din dersi modeli geliştirmiştir. Farklı dinlere veya dinle ilgili hiçbir geçmişe sahip olmayan tüm öğrenciler bu derse katılmaktadırlar. Hamburg'ta aynı zamanda "Dinlerarası Öğrenme Modeli"ne de özel bir vurgu yapılmakta ve bunun denemeleri de yapılmaktadır.⁴⁸ Hamburg'taki özel uygulamanın tarihsel gelişimi şöyledir:

47 Bkz. Başkurt, s.46.

48 1995 senesinde çeşitli din ve inanç mensuplarının temsilcilerinin katkısıyla Hamburg'da "dinlerarası din dersi müzakere grubu" bulunmaktadır. Bu grup, din dersinin gelecekteki düzenlenme-

Hamburg'da din derslerinin temel çerçevesini Federal Anayasanın 7-2 ve 3. maddeleri oluşturur. İki maddede belirtilenler okul kanununun 7. maddesine alınmış ve dersin diğer din ve dünya görüşlerine saygı ve hoşgörü içinde verileceği tespitiyle tamamlanmıştır. Anayasanın 7-3. maddesine göre din dersi veren diğer eyaletlerden farklı olarak Hamburg'da din dersi mezheplere göre ayrı ayrı değil, bilakis bütün öğrencilere yönelik olarak verilir.

Dersin temel amacı, okulun amaç ve görevleri doğrultusunda dinler arası diyalogu sürekli bir şekilde desteklemek ve geliştirmektir.

Hamburg'da yüzden fazla dini cemaat olduğu belirtilmektedir. Sadece Hıristiyan cemaat sayısı 79 olarak açıklanıyor. Hamburg'da sadece Katolik Kilisesinin kendi okullarında (21 okulu vardır) mezhebe bağlı din dersi vardır. Diğer bütün okullarda Hamburg Modeli uygulanmaktadır. Hamburg'da din dersleri üçüncü sınıftan başlar. Bir ve ikinci sınıflarda dini konular Hayat bilgisi dersi programına yerleştirilmiştir 7. ve 8. sınıflarda da din dersi okutulmuyor. Hamburg'da devlet okullarında ikinci dünya savaşından beri aynı türde din dersi uygulanmaktadır. Bu dersin adı Religionsunterricht (Din Dersi) tir.

1949 Alman Anayasası hazırlanırken, 137.ve 141. maddelerle kültür işleri eyaletlere bırakılmıştır. Eğitim ve din öğretimi de bu çerçevenin içindedir. Din dersi konusunda kabul edilen ve uygulanan ilke, II. Dünya savaşı öncesi, bir eyalette din dersi varsa, aynı uygulama devam etsin. İşte bu gerekçelerle Hamburg'ta da II. Dünya savaşından öncede varolan din dersi devam ettirilmiştir. Bu ders aslında Protestan Luteryan içeriklidir. Çünkü, tarihten beri Hamburg'da en büyük ve en etkili kilise Protestan Luteryan Kilisesidir.

II. Dünya savaşından sonra yeni düzenleme yapılırken az sayıda müntesibi bulunan Katolik Kilisesi Hamburg resmi okullarındaki kendi dersini verme hakkından vazgeçmiştir. Sebebi ise, sayılarına nazaran çok sayıda kendi özel okullarının bulunmasıdır. Katolikler on yıl öncesine kadar, kendi okullarında her Katolik çocuğa Katolik din dersi verebilmişlerdir. Bu tarihten itibaren, İtalya ve İspanya gibi ülkelerden gelen Katolik çocuklar resmi okullara giderek, Protestan sınıf yapısındaki homojenliği ortadan kaldırmışlardır. Katoliklerin kendi okullarında verdikleri ders mezhebe bağlı ve missio özelliği var. Bu itibarla, örneğin Bavyera'daki Katolik din derslerinden farklı değildir. Savaş sonrası yıllarda alınan bir kararla resmi okullardaki din dersleri için bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonun üyelerinin yarısını Protestan Luteryan Kilisesi, diğer yarısını ise devletin eğitimle ilgili makamlarından

---

sine ilişkin aşağıdaki ilkelere dayanan ortak öneriler hazırlamışlardır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Noormann, s.25.

seçilen üyeler oluşturur. Son yıllarda Kilise kendi üyeliklerinden birini Reformist Protestan Kilisesine vermiştir. Aslında kanunen böyle bir hak devri söz konusu olamaz, ancak devlet buna ses çıkarmamaktadır.

Derslerin içeriğinin belirlenmesinde asıl aktif olan Kilise tarafıdır. Devleti temsil eden üyeler bu konuda biraz geri duruyorlar. Din derslerini okutan öğretmenler Teoloji (Protestan), Diğer Dinler ve Pedagoji okuyorlar. Bundan sonra ise iki yıl stajyer (Referenderiat) olarak çalışıyorlar. Bu iki yılın sonunda bir devlet sınavı ile öğretmen oluyorlar. Bu dersi verebilmek için mutlaka Protestan Kilisesinin üyesi olmak gerekiyor. Ancak bütün din dersi öğretmenleri devletin bir memuru ve kilisenin onları ve dersleri denetleme hakkı bulunmuyor. Çünkü, Hamburg Modeli Protestan Din dersinde Vocatio yoktur.

İlk yıllardan beri aynı isimli olan, ancak öğretmenlerin ve öğrencilerin hemen tamamının Protestan olduğu bu ders zamanla kendini değiştirmek zorunda kalmıştır. Önce sınıflara Ortodoks Hıristiyanlar, arkasından Katolik Hıristiyanlar ve Müslümanlar gelmişlerdir. Okullar, sınıflarında okuyan çocukların dini dağılımlarına ve yoğunluklarına göre değişmeye başlamışlardır. Yabancıların oturmadığı semtlerdeki bazı okullarda bu değişime gerek duyulmamıştır. Bu gelişmelerle doksanlı yıllara gelindiğinde Hamburg Üniversitesi Herkes için din dersi veya dinler arası din dersi projesini hazırlamış ve sunmuştur. Din dersi öğretmenleri de buna benzer bir ortak istekte bulunmuşlardır. Ancak dersin ismi değil, muhtevası değişmiştir. Bu nedenle, dersin yeniden isimlendirilmesi de gerekmektedir.

Bu derste, ilke olarak baştan beri olduğu gibi, bir dini propaganda yoktur. Bir dini diğeri ile değerlendirir gibi kıyaslama da yoktur. 1974 yılına kadar bu dersin konuları arasında İslam bulunmuyordu. 1984'de 'Diğeri nele inanıyor?' adı altında İslam da programa girdi. 1985'de ise 'Müslümanlar nele inanıyorlar? Konusuna dönüştü. 2001 yılı programlarında ise yeni şeklini aldı. 1 ve 2. sınıflarda ayrı bir din dersi yoktur. Sınıf öğretmenleri diğeri konularla bütünlük içerisinde dini konuları da öğretiyorlar. 3-6. sınıflarda bu ders zorunlu, ancak ebeveynin aldırma hakkı vardır. 9. sınıftan itibaren ise etik dersi gibi seçmeli dersler de vardır.

Brandenburg: Dinlerarası Din Dersi Modeli: Doğu Almanya'daki eyaletlerdeki farklı kriterler din eğitiminin uygulanmasında etkili olunca çeşitli özel uygulamalar ve durumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan biri de Brandenburg'da kabul edilen "Dinlerarası Din Dersi Modeli"dir. Mart 1996'da Brandenburg Bölge Parlemtosu "Yaşam Biçimi-Ahlak-Din (Lebenskunde-Ethik-Religion)" adlı bir dersi yasalaştırmıştır. Dersin verilisinde benimlenen yaklaşım ise dinlerarası modeldir. Derse bütün öğrenciler ilkesel olarak katılır ve derste inançlarını itiraf etmeksizin din ve dünya görüşleri birlikte

öğretilir. Dersin öğretimi, karşılaştırmalı din bilimini temel almaktadır. Dini cemaatlere haftalık ders çizelgesi dışında okul mekanlarında mezhebe dayalı isteğe bağlı bir ders verme hakkı da tanınmıştır.

Alman Protestan Kilisesi'nin (EKD) "Dersler Grubu İçinde Bağımsız Dersler Modeli": Protestan Kilisesi'nin Almanya'daki genel durumu dikkate alarak Anayasanın 7/2-3. maddelerine ait hukuki çerçeve koşullarının modern bir şekilde daha da geliştirilmesi için önerdiği bir modeldir. Protestan Kilisesi'nin bu tür bir model önermesinin sebebi, bütün dünyada büyüyen kültürel ve dini kimlik korkuları sebebiyle olduğu ifade edilmektedir. Okul bir arada yaşamak adına dini kimliği ve diyalog yeterliğini desteklemek zorundadır. Bunu yapmak için de farklının ortasında müşterek olanı güçlendirmelidir. Bu nedenle EKD, mezhebi bir bağ içinde bağımsız bir din dersi için ısrar etmektedir.⁴⁹ Birleştirici ve farkları vurgulayıcı aşamaları olan işbirliğine dayanan ders grupları modeli yapısı açısından gelişmeye uygun bir model gibi görünmektedir.

Son yıllarda hem Almanya'nın demografik yapısındaki, hem ülkeler arasında artan ilişkiler ve birliktelikler hem de siyasi, kültürel ve ekonomik alandaki gelişmeler Almanya'da mezhebe dayalı din dersi modeli yanında yukarıdaki yeni model arayışlarını gündeme getirmiş ve bunlar devam etmektedir ancak, benimsenecek modelde -eğer benimsenecekse-, ibre "Dinlerarası Din Dersi Modeli"ne ve Etik/Felsefe derslerine doğrudur. İbrenin, adı geçen modele yönelmesindeki en önemli sebepler -yukarıdaki genel nedenler çerçevesinde-, farklı dini tecrübeye sahip öğrencilerin ve zorunlu olan din dersini seçmeyen öğrencilerin sayılarındaki artış (ki bunun en önemli sebebi din dersinin içeriğinin çocuğun yaşadığı hayatla yakından ilişkili olmayışı, onun dikkatini çekebilecek bir içeriğe sahip olmayışı), Kilisenin din dersi vasıtasıyla çocuğu belli bir dine yönlendirme hakkının olmadığı ve benzeridir. Bu çerçevede din eğitiminde farklı inanç grupları arasında yakın bir işbirliği yapılması gerektiği konusunda artarak devam eden bir tartışma ortamı vardır. Almanya'daki Protestan Kilisesi (EKD) ve Katolik Kilisesi din eğitiminde farklı yaklaşımlar üzerinde işbirliğine rehberlik yapmayı kabul etmişler ve bu yönde çalışmalar başlatılmıştır. Yine Almanya'daki Protestan Kilisesi okuldaki Ahlak/Felsefe dersleri ile mevcut farklı din eğitimlerini (Protestan, Katolik, İslam ve Yahudi) daha iyi yapılandırılmış bir işbirliği içinde geliştirilmesini önermiştir. Önerinin amacı, öğrencilerin daha geniş bir seçme alanına ulaşabilmeleri, birbirlerini tanıyıp oldukları gibi kabul edebilmeleri ve dinle ilgili konuların

49 Geniş bilgi için bkz. Noormann, s.27-28. Almanya'daki din dersi modelleri için ayrıca bkz. Tosun, a.g.r, 51 vd; Başkurt, s.60 vd.

felsefe ile ilişkilendirilebilmesidir ve benzeridir. Değindiği üzere, Baden-Württemberg, Aşağı Saksonya ve Mecklenburg-Vorpommern gibi bazı eyaletlerde bu türden işbirliği girişimleri başlamıştır. Bunun bir diğer örneği de 2005 yılında Berlin'deki gelişmedir. Eyaletteki partiler okulda, mezhebe dayalı din dersinin isteğe bağlı bir ders olarak devam etmesini ancak "Değerler Eğitimi (Werteeziehung)" dersinin zorunlu bir ders olarak okutulmasını kabul etmişlerdir. Ancak bu karar bir çok kimse tarafından hükümetin kişinin neyi arzulayıp arzulamayacağına siyasi idarenin karar vermesi olarak değerlendirilmiştir. Bunun üzerine öğrencilerin alternatif olarak seçebilecekleri diğer ders konuları da önerilmeye başlanmıştır.

Almanya'da din dersinde benimsenmesi gereken modelin ister mezhebi isterse dinlerarası, mezheplerarası ilişkin tartışmalara karşın, tarafların model ne olursa olsun verilecek din dersinde aradıkları ortak özellikler de bulunmaktadır. Bunlar dersin öğretim programının, öğrencilere kazandırılacak becerilerin ve öğrenme-öğretme sürecinde nasıl verilmesi gerektiği ile ilgili temel ilkelerdir. Genel hatlarıyla şunlardır.

1. Din dersi çocuklara kendilerine özgü dini inanç geleneklerini verebilmelidir. Bu ders verilirken de, öğrencilerin yaşam tecrübeleri ile bağlantı kurulmalı ve öğrenciler dini inancı, yaşamlarını şekillendirmede bir "yardım" olarak algılamalıdır.

2. Din dersi, çocuklara başka dinleri ve kültürleri hoşgörü ve dostluk duyguları içinde anlama becerisini kazandırmalıdır. Bu nedenle, Katolik, Protestan, Müslüman ve Musevi anlayışlar için din dersi öğretim programları (Ahlak dersi de dahil olmak üzere) beraberce mutabakat halinde hazırlanmalıdır. Diğer taraftan dersler işlenirken de işbirliği yapılmalıdır. Örneğin "Yaratılış" konusu işlenirken; Musevilikte, Hıristiyanlıkta ve İslam'da birbirine çok benzeyen temel tanıtımlar olabilir. Yine aynı şekilde derste başka dinler işleneceği zaman, örneğin Müslüman çocuklar Hıristiyan din dersine davet edilebilir; İslam konusu işlenirken de bunun tersi yapılabilir.

3. Din eğitimi "Din" konusunun geçtiği örneğin Tarih, Coğrafya, sosyal Bilgiler, Müzik ve Sanat Eğitimi gibi derslerle irtibatlı olmalıdır.⁵⁰

Almanya'da din dersinin zorunlu olup olmaması, modelinin nasıl olacağı vb. konulardaki tartışmaların ve Federal Yüksek Mahkeme'nin kararı ise, din eğitiminin onu okumak isteyen herkes için elde edilebilir anayasal bir hak olduğudur. İnanç grupları okulun da desteği ile din eğitiminden sorum-

50 Johannes Leahnemann, "Almanya'da Din Eğitimi- Devlet Okul ve Dini Cemaatler İle Din Öğretiminin Temel Esaslarının ve Uygulama Yönteminin Belirlenmesi", *Uluslar arası Din Eğitimi Sempozyumu Bildirileri*, 20-21 Kasım Ankara 1997, Düzenleyenler: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve TÖMER Dil Öğretim Merkezi, s.71-72.

ludurlar. Ancak Almanya'nın içinde bulunduğu toplumsal yapı dikkate alınarak her bir inanç grubunun din dersinde diğerleri ile işbirliği içinde olması, eğitim-öğretim biliminin bütün gereklerini her aşamada yerine getirmeleri önemlidir.

Okulda verilecek din dersi modelinin nasıl olması gerektiğine ilişkin yukarıdaki tartışmalar, dersin dini niteliğini ortadan kaldırmayan görüşler ve yaklaşımlardır. Ancak Almanya'da okulda din dersi modelinin nasıl olması gerektiği konusunda çok daha farklı bir yaklaşım da bulunmaktadır. Bu yaklaşım göre, din dersi, okulun eleştirel özelliğini de dikkate alarak telkin edici şekilde dini birer öğreti olarak değil, sosyal bir bilim olarak öğretilmelidir. Yani din ile ilgili bilgiler öğrencilere diğer derslerdeki bilgiler gibi verilmeli, öğrenciler kendilerine sunulan bilgileri eleştirel süreçten geçirebilmelidir. Derste olayların dini açıdan yorumlanmasından çok, onların gerçeğin bütününe görebilmeleri hedeflenmelidir.

Almanya'da yapılan din dersi modeline ilişkin yapılan tartışmalar genel hatlarıyla yukarıda açıklandığı gibidir. Ancak hemen hemen hiç kimse din dersinin okulda yer almaması gerektiğini savunmamaktadır. Din dersinin okulda yar alması gerektiği Alman toplumunun ve resmi makamlarının ortak anlayışıdır. Diğer bir husus da uygulamada eyaletler birbirleriyle işbirliği yapmaktadırlar. Bu durum geniş ulus yapısı içerisinde bir birlikteliğin yolunu da açmaktadır. Eyaletlerin Eğitim ve Kültür Bakanlarının sürekli olarak düzenledikleri konferanslar işbirliği konusundaki dikkate değer bir örnektir. Aynı zamanda eyalet bakanları her on yılda bir Almanya'daki din eğitiminin durumu hakkında bir rapor hazırlayıp yayınladılar.

Öğretimin Muhtevası

Almanya'da okuldaki din dersinin içeriği de benimsenen modele göre değişmektedir. Eğer mezhebe dayalı model benimsenmişse dersin içeriği öğretim programında tamamen o mezhebin öğretileriyle şekillenmektedir. Anayasa'da belirtilen (7/3. madde) din eğitiminin kilise/dini cemaatin prensipleriyle uyumlu olması gerekliliği, öğretim programının içeriğini kilisenin hazırlamasının gerektirmektedir. Alman piskoposlarının 1971'de yaptıkları "Okullarda Din Dersi" konulu ortaklaşa toplantıda alınan kararlar hem Katolik hem de Protestan din eğitimcilerince kabul edilip öğretim programlarına ve ders kitaplarına aktarılmıştır. Alınan kararların Katolik ve Protestan din dersi içeriğinin hazırlanması ile ilgili kısmı şöyledir. Hıristiyanlık öğretisi aslında tarihi bir ifadedir ve pratikte inancın hayata aktarılmasında bir araçtır. Bu sebeple, din dersinin içeriğinin ana hatları tespit edilirken, temelini bir taraftan İncil'den alan, ancak diğer taraftan günümüz hayatını ilgilendi-

ren kilise yaşantısı ve inancı dikkate alınmalıdır. Bu genel ilke çerçevesinde, günümüzde teoloji ve kilise açısından Hıristiyan inancının anlaşılması için;

a. Hıristiyan inancının aktarılması, Hz. İsa'nın İncil'de ifadesini bulan yaşantısı ve bunların tarihteki etkileri temel alınarak yapılmalıdır.

b. İnancı ikrar ve dine giriş tarihi konteks içinde anlaşılmalı ve her ortamda şartlara göre yeniden yoruma muhtaç olduğu bilinmelidir.

c. Hıristiyan inancının aktarımı, mutlaka kilisenin görev ve özellikleriyle ilişkilendirilmelidir.

Mezhebe dayalı din dersinin içeriği tamamen o mezhebin temel öğretisiyle yapılandırılır. Öğretim programında diğer mezhep ve inançlarla ilgili bilgiler⁵¹ dahi Hıristiyanlığın temel öğretisi çerçevesinde o mezhebin yorumuyla yer alır ve öğrenme-öğretme sürecinde öğrencilere o anlayış içinde aktarılır. Örneğin 5. sınıflar için hazırlanan ve Kuzey Ren-Westfalya eyaletinin bazı okullarında okutulan din dersi öğretim programı konular bazında bazıları şöyledir:

Resim bölümü- sayfa 4-31; Hz. İsa, Noel Bayramı, Aile, biz birlikteyiz, Kilise, Hz. İsa (O, çocukları çok sever), İnsanlar (zenginler ve fakirler vardır, farklı ama yine de aynı), Nuh, Tanrı dünyayı sever, İbrahim (Tanrı'ya güvenen biri), Yakub, İnsanlar Barış yapıyor, Yusuf, Tanrı burada, bir arada, kulasız olmaz, ibadet (tanrıya yakarmak, teşekkür etmek ve övmek), ölüm (herkes ölecektir), acı çekmek (yardım ve teselli edebiliriz), Hz. İsa, insanlar değişmiyor. Aynı kitabın yine öğrenciler için yardımcı kitabı olarak ilave kitapçığı (Begleitbuch) vardır. bu kitapçığın içeriği de şöyledir: Önsöz, resim bölümü, Adem ve Havva, ölüm nedir? mezhepler, Hıristiyanlık ve İncil, Hz. İsa-Luther, İncil-Ahdiatik-Ahdicedit, İbadet, İncil'den ayetler ve kıssalar, Hıristiyanlıkta kutsal günler, ölüm ve ölümden sonra yeniden dirilme.

Din dersinin diğer modellerinin hazırlanmasında yine ilkesel olarak 1971 tarihli toplantının şu kararları dikkate alınmaktadır:

1. Dini cemaatlerin prensipleri, günümüz ortamında Hıristiyan inancının çeşitli şekilleri ve varyasyonları ile ilgilenmek, aynı şekilde diğer dinlerin ve dinsizlerin görüşlerinin açılımını yapmak, kendi düşüncemizi kontrol etmek, farklı düşünenleri anlamak ve geniş birliktelilere varmak açısından zorunluluk arz etmektedir.

51 Örneğin Aşağı saksonya eyaletinde Gymnasium okullarında okutulmak üzere hem Katolik hem de Protestanlar için hazırlanan 7-10. sınıflardaki din dersi öğretim alanları şunlardır: İncil, Allah, Yaratılış, Yahudilik, İsa, Kilise ve kiliseler, Dünya Dinleri, Dostluk, Sevgi, seksualite, hayatın Anlamı, Hayat ve Ölüm. Bkz. *Rahmenrichtlinien für das Gymnasium Schuljahrgänge 7-10 Evangelischer Religionsunterricht*, Herausgeben vom Niedersächsischen Kultusministerium, Hannover 2003; *Rahmenrichtlinien für das Gymnasium Schuljahrgänge 7-10 Katholischer Religionsunterricht*, Herausgeben vom Niedersächsischen Kultusministerium, Hannover 2003.

2. Dini cemaatlerin ilkeleri, teolojik anlayış ile derste öğrenciyi yoruma teşvik edecek, birlikte çalışmayı ve diyalogu artıracak bir pedagojik anlayışla verilir.

Fakat başlangıçta kabul edilen bu ilkeler hem içerik hem de öğrenme-öğretme sürecinde uygulanması gereken pedagojik ilkeler açısından yeterli derecede öğretim programlarına yansıtılmamıştır. Ancak son arayışlar ve uygulamalar çerçevesinde artık mezhebi de olsa, Alman toplumundaki farklı inanç gruplarının bir arada yaşama tecrübesi becerisi kazanabilmeleri için, özellikle İslam, Musevilik vb.hakkında eskiye oranla daha çok yer verilmektedir. Örneğin Bavyera Protestan mezhebi ilköğretim 3. sınıf öğretim programında yer alan konulardan bazıları şunlardır:

1. Yaşamın izlerini keşfetmek
2. Suçtan sakınmak
3. Birlikte Noel ışığını keşfetmek
4. İsa aracılığı ile Allah'a yakınlaşmak
- 5.1. Petrus'a İsa ile refakat etmek
- 5.2. Allah'ın lütfuyla yaşamak
6. Allah'ın yarattıklarını övmek
- 7.1. Musevileri anlamayı öğrenmek
- 7.2. Müslümanlarla karşılaşmak

Öğretim programında diğer dinlerle ilgili konular öğrenilirken özellikle onların ibadet yerlerinin ziyaret edilmesinin, din görevlileriyle mülakat yapılmasının, arkadaşlarının evlerinin ziyaret edilmesi ve benzeri etkinliklerin önerilmesi de yer almaktadır.⁵²

Bu kısımda her ne kadar zorunlu eğitim kısmından sayılmasa da Ana okullarındaki eğitimin içeriğinden de bahsetmek gerekir. Değindiği üzere daha çok kiliseler tarafından açılan -ki büyük çoğunluğu Protestan kiliselerine aittir- ana okullarında dersler alıştırma şeklinde yapılır ve çocuğun katılmasına bir engel yoksa çocuk yapılan etkinliklere katılmakla sorumludur. Bu etkinliklerin belirlendiği müfredatlarda din kavramı ve dini yerlerin gezilip görülmesi, ziyaret edilmesi önemli bir yer tutar.

Haftalık Ders Saati

Okullarda zorunlu yer alan din dersinin haftalık ders saati eyaletlere göre farklılaşmaktadır. Örneğin Baden-Württemberg'de 2, Bayern'de 3, Berlin'de 2, Aşağı Saksonya'da 3, Saarland'da 2 saattir. Yani din dersi haftada 2 veya 3 saatlik bir derstir. Hatta eyalet içerisindeki okullarda ve ilerleyen sınıflarda bile ders saati değişebilmektedir. Örneğin Bavyera'da ilkökul 1 ve 2. sınıfta

⁵² Leahnemann, S.73-74.

2, 3 ve 4. sınıflarda 3 saattir. Almanya'da haftada ilkokulda 19-28, ortaokulda ise 28-30 ders saati olduğu göz önünde bulundurulduğunda din dersinin saati haftalık program içerisinde önemli bir yer tutmaktadır.

Din Dersi Öğretim Programının ve Kitaplarının Hazırlanması

Federal Anayasa'nın 7/1-3. maddesine uygun olarak Almanya'da din dersinin öğretim programı ve kitaplarının hazırlanması "işbirliği", "sorumluluk" ve "onaylama" esas alınarak üç şekilde hazırlanmaktadır:

1. Devlet din dersi öğretim programını ve kitaplarını hazırlar, daha sonra kilisenin onayına sunar.

2. Öğretim programı ve ders kitapları devlet ve kilise yetkililerinden oluşan ortak bir komisyon tarafından hazırlanır ve tarafların kabulü ile onaylanır.

3. Kilise tarafından hazırlanır, devlet onaylar.

Almanya'da bulunan eyaletlerde din dersi öğretim programı ve ders kitaplarının hazırlanması yukarıdaki üç türden biridir. Ancak genelde kabul gören yaklaşım ikincisidir. Çünkü, devlet tarafsızdır ve bu durum onun din eğitiminin içeriği ile ilgili kararlar almasını ve bir yargıda bulunmasını engellemektedir. Dolayısıyla kilise/dini cemaatler verilecek din dersinin içeriğinden sorumludurlar. Devlet de denetim görevini üstlenmiştir. Devlet, dersin pedagojik açıdan iyi hazırlanıp hazırlanmadığını ve verilen dini öğretimin içeriğinin ülkenin demokratik düzenine uygun olup olmadığını inceler. Bundan dolayı din dersi öğretim alanları kilise/dini cemaatlerin temsilcileri ile pedagoji enstitüleri işbirliğiyle hazırlanmaktadır. Gerek kilise/dini cemaatler gerekse devletin kültür makamları bu öğretim programı ve ders kitaplarını onaylamalıdır.

Öğretmen din dersinde okutulmak üzere kabul edilen kitapların dışında başta İncil olmak üzere başka kaynaklardan da öğretim-öğrenme sürecinde yararlanabilir, ders dışı etkinliklerde öğrencilerin yararlanmaları için tavsiye edebilir. Almanya'daki din dersi kitapları incelendiğinde, şekil açısından teknolojinin bütün imkanlarından, içerik açısından ise pedagojinin bütün verilerinden yararlanılarak hazırlanıldığı görülür. Din dersi öğretim programının hazırlanmasının ve kitaplarının diğer ders kitaplarından ve öğretim programlarından eksik hiçbir tarafı yoktur.

Din Dersi Öğretmenlerinin Eğitimi

Almanya'da okulda din dersi mezhebe dayalı olarak verildiği için, din dersi öğretmenlerinde aranan ilk şart, öğretmenin inancının öğrenciyle aynı olmasıdır. Yukarıda da belirtildiği üzere Federal Anayasa'nın 7/3. maddesi

gereğince öğretmen eğer din dersini vermek istemiyorsa, buna zorlanamaz.

Almanya'da din dersi/eğitimi⁵³ öğretmenlerinin eğitimi, eyalet üniversiteleri ve benzeri enstitülerin sorumluluğundadır. Din dersi öğretmenlerinin yetiştirilme sürecinde, ilahiyat, din bilgisi ve pedagoji alanlarını kaynaştırmalarına ve alanda uygulama yapmalarına önem verilir. Bunun yanı sıra din dersi öğretmeninin okul yönetimiyle, velilerle, sivil toplum örgütleriyle işbirliği yapmalarına yönelik bakış açısının kazandırılması da süreçte önemlidir. Böylece dersin, okulun ve genel eğitimin bir parçası haline getirilmesi hedeflenmektedir. Diğer okul derslerinde olduğu gibi, din dersi öğretmenlerinin eğitiminde de iki aşama vardır. Birinci aşama, bazı öğretim etkinliklerini içerse de, ağırlıklı olarak akademik bir yapıdadır ve bir üniversite veya eşdeğer bir enstitüde gerçekleştirilir. Bu aşamada eğitimin ana disiplinleri genel olarak İncil Bilimleri (Eski ve Yeni Ahit), Kilise Tarihi, Dogmatik ve Ahlak, Din Bilimleri (Hıristiyanlık dışı dinler), Eğitim Felsefesi ve Din Eğitimi, ek olarak Genel Pedagoji, Okul Pedagojisi, Psikoloji, sosyoloji ve Politika'dır. Bu ilk aşama, 3 ila 5 yıllık bir süreyi kapsar. Sürenin uzaması öğrencilerin yaşlarıyla ilişkilidir. Öğrencilerin yaşı ne kadar çok olursa süre uzamaktadır. Birinci aşamanın sonunda "Birinci Devlet Sınavı"na girerler. Sınavda başarılı olanlar, ikinci aşamaya kabul edilirler. Bu aşama 2 yıl sürer ve ağırlıklı olarak öğretmenlerin, pratik, öğretim tecrübelerini öğrencilere yansıtmaya vurgu yapan etkinlikleri içerir. Yani eğitim daha çok öğrenilen teorik bilgilerin alana aktarılıp uygulanması esasına dayanır ve 2 yıl sonunda "İkinci Devlet Sınavı" ile sona erer.

Din dersi öğretmenlerinin yukarıdaki devlet sınavlardan başarılı olmaları yeterli değildir. Din dersi mezhebe dayalı olduğundan, ders, kilise/dini cemaatten izin alan öğretmenler tarafından verilebilir. Bu izne, Protestan kilisesince verilenine "vocatio", Katolik kilisesi tarafından verilenine ise "missio canonica" denilmektedir.⁵⁴

53 Almanya'da din dersi dışındaki öğretmenlerin eğitimi de genelde şu şekildedir: Öğretmen yetiştirme bazı küçük farklılıklarla eyaletlere göre değişmektedir. Almanya'da öğretmen yetiştirme sistemi içinde yer alan eğitim yüksek okullarıyla (Pädagogische Hochschule), temel eğitim (Grundschule), ilköğretim (Hauptschule), özürhüleri okulu (Sonderschule) gibi okullara öğretmen yetiştirilmektedir. Geriye kalan okul türlerinin öğretmen ihtiyacı, üniversiteler, sanat-müzik yüksek okulları gibi yüksek öğretim kurumlarınca karşılanmaktadır. Gerekli pedagojik formasyonun sağlandığı 3 ya da 4 yıllık Pädagogische Hochschule'lerdeki lisans eğitimin birinci devlet sınavı ile tamamlayan öğretmen adayları, 2 yıl süreli uygulamadan (staj) sonra ikinci bir devlet sınavına tabi olurlar. Öğretmenler genellikle eyalet tarafından istihdam edilir ve kanunlara göre devlet memuru statüsüne sahiptir. Bkz. Abdullah Demirtaş, "Çağdaş Eğitim Sistemlerinde Öğretmen Yetiştirme", *Ulusal Sempozyumu*, Ankara, 2003, s.74.

54 Bu belgelerle öğretmenler Hıristiyan inancına sadık kalacaklarını ve özel hayatlarında bunları

Almanya'da İlahiyat Fakültesi, İlahiyat/Teoloji Yüksek Okulu, (Kiliseye'e bağlı) Akademi ve Eğitim Bilimleri Fakültesi Din Pedagojisini bitirenler ilk ve orta okullarda din dersi öğretmeni olmaya hak kazanırlar. Bunun yanı sıra Almanya'da öğretmen yetiştirmede yan branş uygulaması da bulunmaktadır. Bir öğretmen ana branşının yanı sıra en az bir tane yan branş alanı da seçer. Realschule'de din dersi veren öğretmenler iki alanda ağırlıklı olarak yetiştirilir. İlkokul ve Hauptschule öğretmenleri ise üç ya da dört alana ağırlık verirler. Almanya'da kiliselere bağlı olup fakat resmi olarak kabul edilen İlahiyat Fakültelerinin yanı sıra 40 aşkın Eğitim Bilimleri Fakültesi'nde ilkokul ve ortaokullar için din dersi öğretmeni yetiştirilmektedir.

Almanya'da bazı bölgelerde papazlar ve rahipler sınıfı, eyaletlerle yapılan anlaşmalarla, okullarda din dersi verebilirler. Ancak yapılan anlaşmaların en önemli şartlarından biri, bu anlaşma çerçevesinde ders verecek öğretmenin pedagojik bir yeterliliğe sahip olmasıdır.

Almanya'da din dersi öğretmenlerinin oluşturdukları birlikler de vardır. Din eğitimi öğretmeni birlikleri genellikle çalıştıkları okul türleri ile ilgilidir. Bu birliklerin bazıları Protestan ve Katolik din dersi öğretmenleriyle işbirliği içerisinde ekümenik bir organizasyona sahiptir.

Münster'deki Comenius Enstitüsü, eğitim alanında olduğu gibi din eğitimi alanında da araştırma ve geliştirmeden sorumludur. Bu bağlamda özellikle din dersi öğretmenlerinin yeterliliklerinin artırılması ile ilgili önemli bilimsel çalışmalar yapmaktadır.

Din dersi öğretmenleri de genellikle eyalet tarafından istihdam edilir ve kanunlara göre devlet memuru statüsüne sahiptir ve maaşları devlet tarafından ödenir.

Bu kısımda değinilmesi gereken önemli bir husus da, ana okullarında görev yapan öğretmenlerin yetiştirilmesidir. Çünkü, ana okullarının neredeyse tamamı kiliselerin açtıkları kurumlardır. Bu nedenle, daha doğumuyla beraber vaftiz edilmeye başlanan çocuğun din eğitimine ana okullarında yapılan eğitim programlarında önem verilir, dini adetlere uygun ortamlar oluşturularak din duygusu ve Hristiyan inancı daha küçük yaşlardan itibaren verilmeye çalışılır. Dolayısıyla burada görev yapan öğretmenler, dini ve pedagojik eğitimi tamamlamış kimselerden oluşmaktadır. Çoğu kiliselere bağlı olduğu için, zaten kilisenin bu tür bir eğitime sahip olmayan kimseleri ataması da mümkün olmamaktadır. Okul Öncesi Öğretmenliği bölümlerinin öğretim programları incelendiğinde, öğrencilerinin Genel Pedagoji, Çocuk

---

uygulayacaklarını taahhüt etmektedirler. Bkz. Wolfgang Bartholameus, *Einführung in die Religionspädagogik*, Darmstad 1983, s.191.

Psikolojisi, Çocuk Gelişimi vb. derslerin yanı sıra din ve din eğitimi ile ilgili dersleri de okudukları görülür.

Genel Sınav İçerisinde Din Dersi

Almanya'da tüm eyaletlerde, din dersinin konuları okul türüne göre değiştiği için, din dersi sınav konusu olarak seçilebilir. Örneğin 2004 yılı istatistiklerine göre, Baden Württemberg'de öğrencilerin %20'si Bavyera'da ise %30'u din dersini sınav konusu olarak seçmişlerdir.

Özel Sektör Okullarında Din Dersi

Federal Anayasanın 7/4. maddesi her türlü özel eğitimi garanti eder. Almanya'da özel okulların toplam öğrenci içerisindeki oranı yaklaşık %6'dır. Bu özel okulların çoğu da ya Roma-Katolik ya da Protestan okullarıdır. Bu okullarda din dersi federal devletin onayladığı öğretim programına göre yapılır. Fakat dini boyut okul çevresinde devlet okullarından daha çok rol oynar. Özellikle Katolik okullarında çocukların din eğitimlerine özel bir önem verilmektedir. Okulda öğrencilerin manevi danışmanlığını ve rehberliğini üstlenen kadrolu din adamlarının yanı sıra okul içinde "manevi takviye" bölümleri bulunmaktadır. Diğer taraftan okul içinde çocukların din ile ilgili bilgilerini ibadete dönüştürmeleri için uygun ortamlar hazırlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Erken kalkarak ibadet etmek.
2. İncil halkası oluşturmak.
3. Dini alıştırmalar ve ödevler yapmak.
4. Okulda Din Haftası organize etmek.
5. kutsal yerleri ziyaret etmek.
6. Günah çıkartmak.
7. Hafta sonlarını dine adanmak.⁵⁵

Kiliselere bağlı özel okullarda eyaletlere göre farklılaşmakla beraber, haftada 4 saat din dersi vardır. Ayrıca haftada bir gün "Gottesdienst" denilen dini ayin için bütün öğrenciler kiliseye götürülerek ayin yaptırılır. Kiliseye bağlı bu özel okulların içinde Kilise de vardır. Öğrenciler ders dışında da çeşitli konularda kilisenin bakış açısı doğrultusunda bilgilendirilirler. Okula yeni başlayan öğrencilere hediye olarak bir tane İncil verilir.

Din Dersinin Genel İlk ve Ortaöğretim İçindeki Yeri

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere Almanya'da ilk ve orta okullardaki din dersi, zorunlu, diğer derslerle eşdeğer haklara sahip, kilise/

⁵⁵ Bolay-Türküne, s.81.

dini cemaat-devlet işbirliği ile öğretim programı hazırlanıp yürütölen bir derstir. Dersin Anayasa'ya aykırı olduğuna ilişkin açılan davalarda Federal Yüksek Mahkeme'nin, davayı reddetmesi, bilim alanında ve kamuoyunda bu dersin modelinin nasıl olması ile ilgili tartışmalar bir yana bırakılacak olursa, dersin verilmesi gerektiği ile ilgili ortak bir görüşün oluşmuş olması da dikkate değerdir. Bu çerçevede Almanya'da din dersi/eğitiminin özel bir anlamı vardır.

Almanya'da din dersi/eğitimi, okulun genel eğitimdeki amacına ulaşmasında yapacağı katkı ve bu katkının gerekli ve kaçınılmaz olduğu üzerine temellendirilir. Çünkü okulun görevi, toplumun çok amaçlı özelliğini hiçe saymak, onu görmezlikten gelmek veya ideolojik olarak yıpratmak değildir. Çok amaçlı okulun amacına uygun olan, öğrencilerin gerçeğin bütünüyle karşılaşmalarını hedef alan bir eğitim-öğretimdir. Bu bütünlük içerisinde okul öğrencilere; dinin getirdiği dünya görüşünü vermek zorundadır. Okul din ile ilgili sorular yokmuş gibi davranamaz, onları kendiliğinden veya başka branşlar yolu ile cevaplandırılmaz. Toplum politikası açısından din dersi, okulda, dinin toplum içinde sahip olduğu yere uygun bir biçimde temsil edilmek durumundadır. Anayasa'daki düzenlemeden de anlaşılın, dinin cevap verdiği soruların, en önemli hayati sorular olduğudur. Benim hayatımın anlamı nedir? Nereden geliyorum? Hayatımın amacı nedir? Hayatta önemli olan nedir? Nasıl doğru davranışta bulunabilir? Bu sorular her insan için önemlidir. Onun için bu soruların okulda da işlenmesi gerekir. Diğer taraftan dinin öğretileri insanlara ahlaklı olmayı, sorgulamayı, bir arada yaşamayayı vb. içermektedir.

Kiliseler de resmi okullardaki teknokratik ve ideolojik öğretim programlarının gözden geçirilmesi ve denetlenmesi için, kutsal kitaptaki geleneğe bağlı kalınarak hayatın anlamını ve eğitimin nedenini öğrencilere aktarmanın, eğitim amaçlarından olduğunu savunurlar. Tanrı'nın istediği insan onuruna sayđı ve ailenin korunması, ancak özel bir dini yönlendirme ile kazandırılabilir. İnsana sayđı anlayışının dini cemaatin politik ve ahlaki sorumluluğu dışında gerçekleşmesi mümkün değildir. Hafızasını kaybeden bir toplum, kutsal kitapta ifadesini bulan geriye dönüşlerle sorumluluğunun farkına varabilecektir. Birlik olmak ve affetmek hem ülke hem de dünya barışı açısından aranılan erdemlerdir. Bu erdemlerin resmi okullardaki Hıristiyan çocuklarına kazandırılması gerekmektedir. Kilise bunları, genel eğitimin en temel hedefleri olarak nitelendirmektedir. Bu hedeflere ulaşmada din dersinin yapacağı katkı zannedilenden daha çoktur. Yine Almanya'da öncelikle Roma-Katolik ve Protestan kiliseleri, ülkenin tarihi ve kültürünün oluşmasında belirleyici etkileri olmuştur. Anayasaya dayanak teşkil eden ahlaki de-

ğerler Hıristiyanlık anlayışının ürünüdür. Yılın akışını, Hıristiyanlık dinine ait dini günler, -Noel, Paskalya, Göğe çıkış- belirler. Almanya'daki kiliseleri, sanat eserlerini, müziği Hıristiyanlık mirası olmadan anlamak mümkün değildir. O halde din dersi okulda verilen diğer derslerin de amaçlarına ulaşması, kültürün anlaşılıp yorumlanması açısından da önemlidir. Dini geleneklerini iyi bilen kişi, kendi dininden yanlı, tek taraflı ve hoşgörüden uzak yorumlar çıkarmayacaktır. Her şeyden önce dinini iyi öğrenen kişi, başka dinden ve kültürden olan insanlarla dostluk kurma, onların inançlarını öğrenme ve karşılıklı anlayış ve işbirliği kurma gayreti içerisinde olacaktır.

Okuldaki din dersi konusundaki anlayış, dersin, bütün eğitim-öğretim süreçlerinde etkin ve verimli bir şekilde yapılmasını da gerektirmiştir. Bu bağlamda, ders vasıtasıyla öğrencilere, kavram, değer ve becerilerle, yeni tutum ve davranışlar kazandırılmaktadır. Öğrenme-öğretme etkinlikleri ders sürecinde eğitim biliminin verileri göz önünde bulundurularak işlenir. Dersin konuları diğer derslerin konularıyla ilişkilendirilir.

Okulda Dua Merasimi

Almanya'daki okulların bir çoğunda -Berlin ve Bremen hariç- ders başlangıcında dua etme merasimi⁵⁶vardır. Ayrıca bu tür okullarda "Religionsraum" denilen özel olarak düzenlenmiş ve dini musikinin icra edilmesine uygun sınıflar bulunur. Ancak okuldaki derslerde duanın yapılıp yapılamayacağı da son tartışmalar çerçevesinde gündeme gelmiştir. Konu iki açıdan tartışılmaktadır. Birincisi din dersindeki dua, ikincisi diğer derslerdeki dua. Eğer sınıftaki öğrencilerin tamamı aynı inanç grubundan ise ve ilgili kurum bunun yapılmasını istiyorsa buna bir engel yoktur. Bugün bu niteliği haiz okullarda din dersi öğretmeni dersin başında bu duayı yaptırmaktadır. Fakat din dersi modelinde yeni yaklaşımlar, sınıftaki öğrenci çeşitliliği vb. konular nedeniyle din dersinde de dua merasiminin yapılmaması gerektiğine ilişkin görüşler ağırlık kazanmıştır ve bu türden olan okullarda dua merasimi yapılmamaktadır.

Diğer derslere gelince, okul duasının kabulü devlete ait bir karardır. Kiliseler, din dersi haricindeki dersler için bir yönlendirmede bulunamazlar. Kanunla herhangi bir sınırlandırma getirilmediği için okul duasının yapılıp yapılmayacağına öğretmen karar verir. Öğretmen duayı ders metotlarına

⁵⁶ Kiliselere bağlı özel okulların tamamında ve resmi okullarında bir kısmında halen genellikle sabah ilk derste ve son derse yapılan dua şöyledir: Semalarda olan Tanrımız, Övülmeye layık senin adın, hükümlerinin gelsin, iraden gerçekleşsin. Hem dünyada hem de ahirette, Günlük ekmeğimizi bugün de ver, Ver başıyla günahlarımızı, Biz de senin gibi affediyoruz suçlarımızı. Ve bizi yoldan çıkartma, Bizi kötülüklerden korusun, Çünkü senindir hükümler ve Sonsuzlukta güç ve mükemmeliyet. Amin.

uygun buluyorsa ve bu yöndeki dua herhangi bir idari karara aykırı değilse, derse dua ile başlayabilir. Fakat din dersi dışındaki derslere de dua ile başlamak hemen hemen uygulamadan kalkmıştır.⁵⁷

Dini Azınlıkların Okulda Din Dersinden Yararlanması

Anayasanın ilgili maddesine göre dini cemaat olarak kabul edilenler kamu tüzel kişiliği haklarından yararlanmaktadırlar. Bu anlamda Hıristiyanlık dışında Almanya'da dini cemaat olarak, 1949 Anayasası kabul edildiğinde yukarıda da değinildiği üzere, daha önce var olan Yahudi Kültür Cemiyetleri ile bu tarihten sonra kabul edilenler de daha çok Hıristiyanlık tarafındaki cemaatlerdir. Bunlar anayasal ve/veya mahkeme kararınca dini birer cemaat olarak kabul edildiklerinden dolayı kamu tüzel kişiliği haklarının tamamından yararlanabilmektedirler. Yani vergi koyabilirler, memur çalıştırma ehliyetine sahiptirler, binaların yapılacağı yerleri belirleyebilir.... Bunların yanı sıra okulda, ilgili eyaletlerle işbirliği içinde, Anayasanın 7/3. maddesinde belirtilen din eğitimi haklarını kullanabilirler. Bu çerçevede dini cemaat olma hakkını haiz olan Yahudilerin resmi okullarda müstakil olarak kendi din dersleri vardır, öğretmenlerini tayin ederler, öğretim programını, kitap ve araçlarını hazırlarlar, devletten bu konuda gerekli yardımı alırlar kısaca din dersi konusunda her türlü hakka sahiptirler. Yahudilik dışında 1949'dan sonra dini cemaat olarak kabul edilen Rus Ortodoks Kilisesi, Berlin Fransız Kilisesi (Kalvinist Kilisesi) gibi cemaatler de okullarda müstakil din dersi hakkına sahiptirler ve bu haklarını kullanmaktadırlar. Yine farklı bir uygulama yürüten Berlin'de örneğin 2003 yılında Budist din eğitimi ortaokulda yapıldığı gibi ilkokullarda da uygulamaya konulmuştur. Humanist Birliği de aynı şekilde, yaşamın hümanist yollarını "Yaşam Bilgisi" dersi adı altında kamu okullarında öğretme hakkını elde etmiştir.

Müslüman olan kimselerin okuldaki din derslerinden yararlanmaları konusuna gelince: Bu ülkedeki Müslümanların çocukları kamu okullarında İslam öğretisini içeren bir din dersini çeşitli isimlendirmelerle okumuşlardır. Ancak, belirtildiği üzere, şimdiye kadar Almanya'da devletçe kabul edilen bir İslam cemaati olmadığı için okullarda okutulan din dersi anayasanın 7/3. maddesine göre okutulan bir ders değildir. Bu dersler bir çok eyalet anayasası ve okul kanununda da yer aldığı üzere, eğer bir okulda herhangi bir dine veya mezhebe müntesip 8 kişi olursa açılır ve okutulur. Fakat yine belirtelim, bu ders anayasanın 7/3. maddesinde belirtilen din dersi değildir. Bizi de yakından ilgilendirdiği için Almanya'da okulda İslam Din Dersleri-

57 Bkz. Başkurt, s.50.

nin tarihi gelişimini özellikle Türkiye'yle ilgili olan kısmı açısından hatırlamak fayda vardır. Tarihi gelişim özetle şu şekildedir:

Kamu okullarındaki İslam din öğretimi 1984 yılında Kültür Bakanları Konferansı tarafından ortaya konulan yedi din dersi modelinden biri ile uygulanmaktaydı. Kimi eyaletler Anadili tamamlama dersi içerisinde İslam din öğretimine de yer verirken, kimi eyaletler, bu dersi ayrı bir ders olarak sunuyorlardı. Kimi eyaletlerde de bu dersler, birer konsolosluk dersi niteliği gösterirken, diğer bazı eyaletlerde o eyaletin Milli Eğitim Bakanlıklarının dersi olarak okutuluyor/du. Konsolosluk dersi niteliğindeki dersler için Türkiye ile Program, kitap ve öğretmen işbirliği yapılırken, diğer derslerde hemen her şey eyalet imkanları ile sağlanmaya çalışılıyordu. Türü ne olursa olsun dersin amacı, Müslüman öğrencilerin Hıristiyan toplum içerisinde dini-kültürel kimliklerini korumalarına ve böylece ülkelerine döndüklerinde uyum problemi çekmemelerine yardımcı olmaktı.

Derslerin programları eyaletlere göre değişiyordu. Bazı eyaletler Türkiye tarafından hazırlanmış programları, Türkiye tarafından gönderilen öğretmenler vasıtasıyla uygularken, bazı eyaletler kendi hazırladıkları programları kendilerinin atadığı, ama Müslüman olan öğretmenlere uyguluyordu.

1990'lı yıllara gelindiğinde, Almanya'da yaşayan Müslümanların, Türkler başta olmak üzere, kalıcı olduğu fark edildi. Almanya, tam olarak olmasa bile, göç alan bir ülke olduğunu kabul etmeye başladı. Çifte vatandaşlık yerine tam vatandaşlık üzerinde durulur oldu. Bu yönde hukuki düzenlemeler yapıldı. Bütün bu gelişmeler eyaletlerin Müslüman çocukların eğitimi konusunu yeniden düşünmesine sebep oldu. Öncelikle, çeşitli nedenler gösterilerek, öğrenci yetersizliği gibi, Anadili Tamamlama Derslerinin (Muttersprachliche Ergänzungsunterricht) saatleri ve bu derslerde din öğretimine ayrılan zaman azaltılmaya başlandı. Bu derse giren öğretmenlerin sayısı azalmaya başladı. Anadili tamamlama derslerinin adı "geline ülke dili" (Herkunftssprache) ifadesi ile değiştirilmeye ve Türkçe, bazı eyaletlerin çeşitli okul kademelerinde, ikinci bir yabancı dil olarak okutulmaya başlandı. Bazı eyaletlerde, Anadili Tamamlama Dersleri içerisinde verilen din öğretiminin yanına Almanca İslam Din Bilgisi dersi konuldu.

Yaklaşık yirmi yıl süren bu gelişmeler sırasında bazı İslam Grupları Alman Anayasası'nın 7/3. maddesinde öngörülen türde bir İslam Din Dersi için arayış ve girişimlerde bulundular. 1980 yılında Berlin İslam Federasyonu ile başlayan bu istek ve arayışlar, bazı eyaletlerde zaman zaman gündeme geldi. Ancak uzun süre bir sonuç elde edilemedi. Berlin İdare Mahkemesinin 04.11.1998 yılında Berlin İslam Federasyonu lehine verdiği karar,

bu isteklerin bütün eyaletlerde yeniden canlanmasına neden oldu. Böylece konu, Almanya'daki Müslüman gruplar kadar, bütün eyaletleri ve Müslümanların geldikleri ülkeleri de yakından ilgilendirmeye başladı. Şu anda Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bütün eski Batı Almanya eyaletlerinde Devlet Okullarında İslam Din Dersleri konusu canlı bir gündem maddesi oluşturmaya devam ediyor. Bu konuda önemli mücadeleler ve tartışmalar yaşanıyor. Çoğunluk Alman kamu okullarında bir İslam Din Dersinin ilke olarak mümkün, hatta bir hak olduğunda birleşiyor. Gerçi İslam Dini'nin bizatihi kendisinin böyle bir hakkı almamasını gerektiren nitelikleri içerdiğini ve Alman okullarının Hıristiyan kültürü üzerine eğitim yapmalarının zorunlu olduğunu ileri sürerek, böyle bir dersin okullarda yer alamayacağını ileri sürenler de yok değildir. Ancak bunlar azınlıkta görülüyor. Çoğunluğun tartışmaları, bu dersin türünün ne olacağı, dersi kimin üstleneceği, programlarını kimin hazırlayacağı, öğretmenlerini kimin nasıl yetiştireceği konularında yoğunlaşıyor.⁵⁸ Fakat bu tartışmalar bu tebliğin ana konusunu oluşturmadığı için değinilmemiştir.⁵⁹ Burada şunu belirtmeliyiz ki, okulda müstakil bir İslam din dersinin okutulması için henüz bir muhatap yoktur. Bu nedenle, burada vurgulamak istediğimiz husus, Müslümanların okuldaki din dersinden, Almanya'da dini cemaat olarak kabul edilenlerin yararlandığı şekilde ve muamelede bu haklarını kullanamadıklarıdır.

Bu kısım ile ilgili bir hususa daha dikkat çekmek istiyoruz . O da, Alman Devleti'nin okulda İslam Din Dersleri konusunda inisiyatifi elinden kaçırmak istemediğidir.⁶⁰

Yüksek Din Eğitimi

Almanya'da üniversitenin varlığı ortaçağın ikinci yarısında yani 14. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Heidelberg (1386), Köln (1388), Erfurt (1392) gibi üniversitelerin kuruluşu bu tarihtedir. Teoloji Fakültesi ise bütün Avrupa üniversitelerinde olduğu gibi üniversitelerin kuruluşundan itibaren tıp, hukuk ve sanat fakültesiyle beraber Almanya'daki en önemli ihtisas fakültele-

58 Tosun, a.g.r., s.6-7.

59 Almanya'daki İslam din derslerinin gelişimi ile ilgili olarak geniş bilgi için Cemal Tosun tarafından hazırlanan rapor ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ayrıca bkz. N. Yaşar Aşkoğlu, *Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s.23 vd; Gudrun Sraga, "Almanya'da İslam Din Dersleri Konusundaki Tartışmalar", *Türkiye ve Almanya'da İslam Din Dersi Tartışmaları* içinde, Konrad Adenauer Vakfı, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 2000, s.41-50. Bu konuda burada verilen kaynaklardan başka Türkçe ve Almanca birçok kaynak mevcuttur. Çünkü konu çok güncel ve tartışılmaktadır.

60 Bkz. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 05.12.1999- 07.09.2003 ve 08.09.2005.

rinden biri olmuş ve üniversite içerisindeki yerini kesintisiz olarak bugüne kadar devam ettirmiştir.⁶¹

Almanya'da yüksek din eğitim-öğretimi Teoloji/İlahiyat Fakültesi, Teoloji/İlahiyat Yüksek Okulu ve Kilise'ye bağlı Akademilerde yapılmaktadır. Aynı zamanda Eğitim Bilimleri Fakültesi içerisinde yer alan Din Pedagojisi bölümlerinde de azımsanmayacak miktarda din eğitiminin yanı sıra din ile ilgili disiplinlere ait dersler yer almaktadır.

Teoloji/İlahiyat Fakülteleri

Almanya'da Teoloji Fakülteleri'nin hukuki statüsü, Federal Anayasa'dan ziyade eyalet yasaları ve kiliselerle olan antlaşmalara göre düzenlenmiştir. Teoloji Fakülteleri de Roma-Katolik ve Protestan olmak üzere ikiye ayrılır. Alman üniversitelerine bağlı 20'nin üzerinde İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır. İlahiyat Fakültesine girebilmek için lise mezunu olmanın yanı sıra, "matura" ya da "abitur" imtihanlarından başarılı olmak gerekir.

İlahiyat Fakültelerinin işleyiş şekli diğer fakülteler aynıdır. Yani yönetim olarak dekanı, idari ve akademik personeli vardır. Akademik yükseltme, atanma üniversitenin atanma koşullarına göre yürütülür. Fakültenin öğretim elamanı belli oranlarda yine devletle yapılan antlaşma çerçevesinde, kiliseye ayrılmıştır. Devletin atadığı kadrolarda ise, buralar kiliselere bağlı olduğu için profesör ve diğer akademik kadronun atanmasında kilisenin veto hakkı vardır. Kilise istemediği öğretim elemanının tayinine engel olabilir. Bu fakültelerdeki akademik unvanlar, devlet tarafından tanınır. Öğretim programları da tamamen kiliselerce hazırlanır ve uygulanır. Devlet sadece finansman yükünü taşımaktadır.

İlahiyat Fakültelerinin öncelikli görevi dini ilimlerin araştırılması ve öğretilmesini temin etmek ve günlük hayatta ihtiyaç duyulan alanlara din dersi öğretmeni, din adamı, misyoner vb. eleman yetiştirmektir. Bu sebeple, İlahiyat Fakülteleri halkın din ile ilgili ihtiyaçlarını karşılayabilmek için özel branşlara da ayrılmıştır. Örneğin sadece misyoner, din adamı, din dersi öğretmeni yetiştiren İlahiyat Fakülteleri bulunmaktadır. Hatta ordunun din adamı ihtiyacını karşılamak için ordu bünyesinde askeri İlahiyat Fakülteleri de vardır. Bunlar sadece kiliseye değil, devlete de hizmet etmektedirler.

Almanya'da İlahiyat Fakülteleri mezunlarının istihdam edildiği alanlar sadece yukarıda zikredilenlerle de sınırlı değildir. Çünkü Almanya'da huzurevi, hastane gibi kurumların çoğu da kiliseye aittir. Kilise buralardaki kişilere din hizmeti götürmektedir. Yine cezaevlerinde hizmet vermektedir. Dolayısıyla buralarda görev yapacak olanların bir kısmı ilahiyat mezunlarından

61 Bkz. Kemal Aytaç, *Avrupa Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s.91-93.

karşılanmaktadır. Ancak zikredilen yerlerdeki hizmetleri yerine getirecek olan ilahiyat mezunları dini bilgiler yanında bu görevlerin yerine getirilmesini sağlayacak eğitimi de almaktadırlar. Bunun için kilise ile ilgili fakülte veya yüksek okullar arasında antlaşmalar vardır. Örneğın Huzurevlerinde görev yapacak olanlar ilgili fakültelerin Sosyal Hizmetler ve Danışmanlık Bölümlerinde veya Psikolojik Danışmanlık gibi bölümlerde eğitim gördükten sonra ilgili görevlere atanırlar.

Teoloji/İlahiyat Yüksek Okulu:

Almanya'da üniversite bünyesinde olan İlahiyat Fakültelerinin yanı sıra doğrudan kiliselere bağlı İlahiyat Yüksek Okulları da vardır. Almanya'da kiliselere bağlı bulunan 25'in üzerinde İlahiyat Yüksek Okulu bulunmaktadır. Buralardaki akademik yükselmeler devlet tarafından tanınmaktadır. İlahiyat Yüksek Okullarında da öğretim programının yapılması, atamalar, yükseltilmelerden denetlenmesine kadar son sözü söyleme hakkı kiliselere aittir.

İlahiyat Yüksek Okulu'ndan mezun olanlar misyonerlik yanında, sosyal hizmetlere ve din dersi öğretmenliğine atanabilmektedirler.

Kiliseye Bağlı Akademiler:

Almanya'da kiliseye bağlı olan akademiler, üniversiteye bağlı olan İlahiyat Fakültelerinden çok daha etkilidirler. Almanya'da bu tür olan okulların sayısı Katolik Kilisesi'ne bağlı 19, Protestan Kilisesine bağlı ise 26'dır. Katolik Kilisesine bağlı akademilerin temelde iki yönlü görevleri bulunmaktadır. Bunlar, öncelikle yetişkin insanların özel, mesleki ve toplumsal hayatlarında Hıristiyan bakış açısını ve dünya görüşünü kazanmalarını sağlamak için kurulmuş kurumlardır. Bu akademilerin amaç grupları öncelikle yöneticiler ve akademisyenler olmak üzere neredeyse toplumun bütün kesimleridir. Çünkü "misyoner" olma bilinç ve şuuru burada birinci hedef durumundadır. Katolik kiliselere bağlı Akademiler kendilerini şu şekilde tanımlamaktadırlar:

a. Fikri olarak Hıristiyan inancı ile tartışmak ve inancın modern dünyanın çoğulcu yapısından her türlü toplumsal gruba ulaştırılmasını sağlamak ve böylece kilise ile dünya arasında diyalog kurmak.

b. Diyalogun çeşitli bilimsel disiplinlere, dünya görüşlerine ve politik temellere entegresini temin etmek.

c. Toplumun kutuplaşması ve gruplaşmaların arttığı bir ortamda insanların karşılaşmasını Kilise öncülüğünde bilgilendirme, tartışma ve fikir-alış verişi şeklinde temin etmek.⁶²

62 Bolay-Türküne, s.92-93.

Katolik Akademiler, toplumsal gelişmeler, kamuoyunu meşgul eden olaylar ve politik konularda Hıristiyan inancının meselelere bakış açısını ve yorumunu uzmanlarınca kamuoyuna çeşitli vesilelerle açıklarlar. Bu bağlamda özellikle sosyal bir faaliyet olarak bilimsel sempozyumlar düzenlerler.

Protestan kilisesine bağlı olan akademiler Katolik kilisesine bağlı akademilerden daha etkin bir şekilde çalışmaktadırlar. Din eğitimi insanları kişilik gelişimi için ve çoğulcu bir toplumda anlaşmayı sağlamak için zorunlu gören Protestan kilisesi, etkinlik sahasını sadece kiliseler, ya da sadece din dersi olarak görmez. Bilakis bütün bir eğitim sistemi ve anlayışı içerisinde dünyaya ve nesnelere Tanrı'nın istediği şekilde bakmayı öğretmeyi amaç edinmiştir. Bu amacını gerçekleştirmek için Protestan öğretmenleri kısa dönemlik kurslar, yurtdışı gezileri ve seminerlerle eğitir ve onlara her olayda ve konuda dinin mantığını öğretir.

Protestan ve Katolik Akademilerde de yükseltmeler devletçe kabul edilir, buraların öğretim programları, öğretim sürecinin bütün aşamalarının planlanması ve yürütülmesi kilise tarafından yapılır.

Sonuç

Almanya'da dini cemaatler için mevcut yasal çerçeve "Kapsamlı bir inanç özgürlüğünü teminat altına alan ve böylece din ve dünya görüşü açısından tarafsız olmayı taahhüt eden bir devlet bile, toplumsal birliğin dayandığı ve aynı zamanda kendi görevlerinin yerine getirilmesinin de bağımlı olduğu kültür aracılığıyla aktarılan ve kökeni tarihe dayalı inanç değerlerini ve davranışlarını söküp atamaz. Bıraktıkları miras bugün nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, Hıristiyanlık inancının ve Hıristiyan kiliselerinin bu konudaki etkisi büyük olmuştur."⁶³ Bu ifadeler, Federal Almanya Anayasa Mahkemesi'nin 1995 yılındaki bir kararından alınmıştır ve Almanya'da yürürlükte olan din özgürlüğüne rağmen Hıristiyanlığın baskın rolünün kabul edildiğini ve bu baskın rolün yasal kararlarda veya yasa tasarılarında da ifadesini bulabileceğini göstermektedir. Örneğin Baden Württemberg Eyalet Meclisi'nde kabul edilen ve 1 Nisan 2004 tarihli Okul Yasası'nda değişiklik yaparak öğretmenlerin okulda devletin öğrenciler ve ebeveynlerine karşı tarafsızlığını veya okuldaki siyasi, dini ve dünya görüşü barışını tehlikeye düşürmeye ve aynı zamanda bunları etkilemeye elverişli siyasi görüş, dini görüş, dünya görüşü ve benzeri eğitim-öğretim harici açıklamalar yapmalarını öngören kararda şöyle denilmektedir: "Baden Württemberg Eyalet Anayasası'nın 12inci maddesinin 1inci paragrafı, 15 inci maddesinin

⁶³ Federal Anayasa Mahkemesi, 16.5.1995 sayılı karar (BVerfGE 93, 1 (22) Anrd Uhle, Stat-Kirche-Kultur, Berlin 2004, s.13'den naklen.

1inci paragrafı ve 16ıncı maddesinin 1inci paragrafına göre eğitim görevinin üstlenilmesi ve Hıristiyanlığa ve Batı'ya özgü eğitim ve kültür değerleri veya geleneklerinin buna uygun şekilde anlatılması, 1inci fıkraya göre (öğretmenler için yukarıda belirtilen) davranış talimatına aykırı düşmemektedir.⁶⁴Burada, dini sembollere farklı muamele yapılması ve Hıristiyanlığa imtiyazlı davranılması kararlaştırıldığı için bu ifade şekli Alman kamuoyunun bazı kesimlerinde ve İslam kuruluşlarınca eleştirilmiş olsa bile, yinede bu ifadeler, toplumun bütününe ilgilendiren bağlamda hakim Batı kültür geleneğinin hesaba katılması gerektiğine işaret etmektedirler. Yeni okul yasasının Alman anayasası önünde bir varlık gösterip gösteremeyeceğini bekleyip göreceğiz. Çünkü Almanya dini cemaatlere yaklaşımında geçmişte bile esnek ve uyuma elverişli yapılar oluşturmuştur.

Almanya'nın Hıristiyan olmayan kesimlere yaklaşımı, herkes için din özgürlüğü mevcut olduğu, fakat Batı Hıristiyanlığının belirli bir temel etkisinin öngörüldüğünü söyleyen karma sistemdir. Belki bu Alman sistemi gelecekteki gelişmelere müdahale edebilmek amacıyla bilinçli olarak belirsiz bir sistem gibi görünmektedir. Genel olarak Almanya'nın, dini siyasi durumun tamamen başka olduğu yüz yıl önceki bir dönemde ortaya çıkmış yasal çerçeveyi, Hıristiyanlık haricindeki dinlerin artan sayısı ve eski Hıristiyanlarla kendini gösteren bugünkü şartlara uydurmaya hazır olmadıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Daha ziyade yeni gruplar baskıyla mevcut sisteme dahil edilmeye çalışılmaktadır. Ancak ben bu konuda Alman tarafı için avantajlar görüyorum. Çünkü Almanya'nın sisteminde, gerekli siyasi istek olması şartıyla yeni Hıristiyanlık harici dinlerin entegrasyonu için daha fazla esneklik vardır. Fakat dini cemaatlere yasal eşitlik verilmesinin ardından uygulamada da eşitliğin gelmesinin gerekli olduğunu ve burada karşılıklı saygının en büyük ilke olmak zorunda olduğunu her zaman dikkate almak gereklidir.

Sonuç olarak Almanya kendi tarihsel gelişimine ve yapısına uygun çözümler üretmiş ve üretmeye devam etmektedir. Problemlerini çözerken daima kendi kültürünü oluşturan temel öğeleri dikkate almakta ve problemlerini bundan mümkün olduğunca taviz vermeksizin çözmeye çalışmaktadır. Hıristiyanlık dışındaki dinlerin Almanya'daki oluşumlarında ve anayasadan yararlanmalarında inisiyatifi elden bırakmamaktadır.

---

64 Johannes Rux, "Ring frei für die nächste Runde: Kopftuchgesetz in Baden-Württemberg verabschiedet", *Zeitschrift für Ausländerrecht und Ausländerpolitik*, 5/6, 2004, s.188.